

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 120
(18707)

2015 чылдың
октябрь 29
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ААЛЧЫЛАРЫН ХҮНДҮЛЭЭН

Урана Делгер-ооловна Эртине музейге экскурсия эрттирип, солун концертин көргүскөн өөреникчилериниң аразында.

Тес-Хем кожуунун Чыргаланды тумак школазының Юрий Лу-жапович Аранчын аттыг чурт-ничилел музейиниң ажылының гайында чүгле тес-хемчилер эки-бир эвес, а харын Тываның өске-а булуңнарында чурттап турар

музей ажылдакчылары, туристер, аян-чорукчулар эки билер.

Амгы үеде ол музейни Тываның Хей-ниити палатазының кежигүнү Урана Делгер-ооловна Эртине билдиги удур-туп турар. Эрткен неделяда Хей-ниити палатазының хүнү Тес-Хем кожуунга

эртип турда, Урана Делгер-ооловна бодунуң кады ажилдап турар эш-өөрүн музейинче чалап, өөреникчилери-биле кады хүндүлүг аалчыларынга солун экскурсияны организаастаан.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

ТЫВАНЫҢ ООЛДАРЫ АДЫН СЫКПААН

Президентиниң кадет училище-ниң сургуулдарының Севастополь-аан-чорукка дузазы дээш Тываның аштыңы Шолбан Кара-оол РФ-тиң мгалал сайыды Сергей Шойгуга өрүп четтиргенин илереткен.

«Президентиниң кадет училищезинге өренип турган бистиң 130 оолдарымыс ут аян-чорук кылып чорааны Маадыр-оорай Севастопольдан чанып келген деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижзэн. — Бүдүн дүргүзүндө аңаа өөреникчилер! Ол аян-чорук уттундурбас деп олар чугаа-ап турарлар. Кара далай болгаш эң эки ашкылар кайын уттундурар! Сагылга-чу-мунуң болгаш кижизиттинген чоруу-биле бистиң оолдарымыстың онзагай болганы өрүкчү. Эр хейлер! Бистиң оолдары-мыска Улуг Россияның төөгүзү-биле аңыңар арганы бергени дээш, камгалал аңыңар С.К. Шойгуга база катап өрүп четтирдим!»

Чаа өөредилге чылының баш-тайгы улдунунда Тываның оолдары Президентиниң Севастопольда кадык-шылга программалыг кадет училищезинге өренип турган дээрзин сагындыраал. Тыва кадеттер-биле кады ат-сурагыг Маадыр-хоорайга Пермь училищезиниң сургуулдары база турганнар. «Бистиң оолдарымыс Пермьниң Суворов училищезинге болгаш Севастопольга үлгерлиг чоруун көргүскөн дээрзин мактанмай чугаалап тур мен. Сагылга-чурумнуң болгаш эки кижизиттинген чоруу дээш өөрүп четтиришкениң сестери хейнүң хере-чизи. Оолдар адын сыкпааннар, ол дээш мактаар апаар!» — деп, Президентиниң кадет училищезиниң директору Андрей Киселев чугаалаан.

Тыва кадеттер Севастополь училище-зиниң сургуулдары-биле кады ниити чуртталга бажыңга чурттап турган-нар. Олар дораан-на чаңгыс өг-бүлениң уруглары дег найыралдажы бергеннер.

Өөредилге программасы бачым-чымыш: кичээлдер, кадыкшыл экижидери, экс-курсиялар...

— Бисти эки уткуп, хүлээп алганнар. Чаа эш-өөрлүг апарган бис. Пермьжилер, севастопольчулар-биле найыралдажып алдымыс. Кады экскурсиялаар турдуvus. Ол черниң чурттакчылары чаагай сеткил-диг болгаш дузаарга чорду — деп, кадет Максим Сегбе чугаалаан.

Кара далайны оолдар аажок сонуур-гааннар. Кадет Хаксам Куулар далайны бир дугаар көргөн кижидир.

— Далай дустуг чорду. Ынчалза-даа аңаа эштип, корабльчигештер салып турдуvus. Кызып өөренип турган бис, төөгүнүң, ниитилел эртемнериниң, географияның кичээлдери эртип турган. Өөренири берге-даа болза, Президентиниң кадет училищезинде бис деп чүвени билип турдуvus — деп, Хаксам чугаалаан.

gov.tuva.ru

ЧАА ЦЕХ АЖЫТТЫНГАН

Делегейде эң онзагай мал сар-лыктын сүдүн болгаш ээдин болбаа-зырадыр Россияда кара чаңгыс цехти Мөңгүн-Тайга кожуунда ажыткан.

Ол бүдүрүлгени «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге дүүштүр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун деткимчези-биле ажыткан. Чазак Даргазы сарлык өстүрер талазы-биле ажылды күүседип турар «Сайзы-рал» деп хуу мал ажыл-агыйынга болгаш «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгеге 2,5 млн. рубль хемчээлдиг грантыны тускайлаан. Бүдүрүлгениң боду 700 муң рубльди салган, 200 муңну кожуун бюд-жети тускайлаан.

Чаа тургустунган «Ак чем» деп цехке чылда 280 тонна сарлык сүдүн болбаа-зырадыры, 14 аңгы сүт продукциязын бүдүрери планнаттынган. Ында өреме, быштак, ааржы, суксун аймаа, сар-жаг, чигирзиг аш-чем болгаш бурунгу өгбелеривистиң кылып чорааны өске-даа чемнери кирип турар.

Бо төлөвилелдин онзагай талазы чүл дээрже продукция алып сарлыктын деле-гейде ховар чоруу. Ооң чылдагааны — ол малдың биология талазы-биле тускай бо-луп турары, бедик даглаарга, өскерлип турар кадыг-дошкун агаар-бойдуска чаңчыкканы, чымчак агаар-бойдуска таарышпазы. Чи-жээ, сарлыкты совет үеде Соңгу Кавказка азыраар деп оралдажышкын турган, ол бүтпээн. Ынчангаш Россияда сарлыктын турар кара чаңгыс чери Тыва болган, ооң даглары ол малдың тывылган чери Тибет-тинге демей болуп турар.

Бистиң республикага безин ону чер бүрүзүнге азыраары болдунмас. Ол Альпы дагларының одарларынга тааржыр, аңаа демей чер Мөңгүн-Тайга болуп турар, ында Чөөн Сибирьде эң бедик даг бар.

Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының ажылдап кылганы болгаш күүседип турары сарлык ажыл-агыйын сайзырадырының талазы-биле тускай сорулгалыг программасы маңаа улуг рольду ойнаар. Ооң күүселдезин үш чылга көргөн, 106 млн. рубль түңнүг инвестицияны салыры планнаттынган. Ооң күсели-биле Тывага сарлык бажын көвүдөдир сорулга салдынган, амгы үеде 10 муң баш бар, ону 11,6 муң баш чедирер, оларның чартык кезии төрүүр сарлык болур.

Бистиң корр.

ЧАРЛАА БОЛГАШ РЕКЛАМА БЕРИКЧИЛЕРИНИН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Силерниң чарлалдарыңарны бүгү Тыва «Шын» солундан номчуп алып. «Шын» — республиканың бүгү хоо-рай, суурларының девискээринде че-дип турар солун. Ынчангаш ооң арын-нарын ажылгап, чарлалдарыңарны чиик өртекке салырын сүмелеп тур бис.

Харылзажыр телефону:
8(394)22-2-18-10.

Кышка белеткел

ХӨМҮР-ДАШ-БИЛЕ
ХАНДЫРЫЛГА

Кышкы одалгага ажыглаар хөмүр-дашын Тываның Кыдыкы Соңгу чүкке деңнестирген бүгү девискээрлери бодунуң бюджет организацияларына план езугаар эккеп дүжүрүп алган. Соңгу чүктүүңе деңнээн черлерге хөмүр-даш чедирилгезинин мониторингизинин түннелин Тыва Республиканың Чазанга ТР-ниң Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы дыңнаткан. ТР-ниң Чазаның шиитпири-биле чедери берге чурттакчылыг черлеринин хөмүр-даш-биле хандырылгасы дээш чарыгдалдың 70 хуузу регионалдыг бюджеттен хандырат.

Соңгу чүкке деңнээн чурттакчылыг черлеринин саны Тывада 28. Ол черлерге ниитизи-биле херек хөмүрнүн түнү 16,2 муң тонна. Одалга болгаш энергетика яамызының дыңнатканы езугаар октябрь 23-түн байдалы-биле алырга, республика Чазаның айытканы үеге чедир бир неделя артканда, 125 бюджет организацияларының складтарында хереклеттер хөмүрнүн 15,7 муң тонназы чедиртинген, ол дээрже кышты

өттүр одаарына херек одаар чүүлдүн 97 хуузу-дур. Тываның эң ырак-узак кожууннары Бай-Тайга, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Эрзинде Соңгу чүкке деңнээн чурттакчылыг черлерге хөмүр-дашты, озалдап-даа турар болза, ноябрьның 1-ге чедир долузу-биле чедирер дээрзин ТР-ниң Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы бүзүредип турар.

2015 чылда Тываның чедери берге черлеринче хөмүр-даш чедирилгези дээш республика бюджетинден 38,2 млн. рубльди аңгылаан. 17 млн. рубльди муниципалитеттер боттары акшаландырган.

Бистиң корр.

Чидиг айтырыг

ИВИЛЕР БАР БЕ?

Каа-Хем кожуунуң иви ажилында коллективтиг эвилелдешкен коррупция негеп-рээр дээр дугайында «Шын» солунуң арнынга «Иви чок хирезинде» деп мээң чүүлүм 2014 чылдың декабрь 16-да парлаттынган. Ук материал Тыва Республиканың Истелге комитетинге база четкен. Каа-Хем кожуунда ивилер бар азы чогу Россия Федерациязының истелге комитетинин компетенциязынга хамаарышпас, бир эвес чөпшээрешлес болзуңарза, суд, үстүкү органнарга хомудуп болур силер деп, ол комитеттин хамаатылар хүлээп алыр килдизинин удуртукчузу О.Б.Дондупай бижимел-биле харыылаан.

Ол чүүл республиканың прокуратуразының хоойлу хайгаараар килдизинин даргазы Н.Н.Чанзанга база четкен. Каа-Хем кожуунуң девискээринде ивилер бар бе, чок бе дээрзинин дугайында хыналданы чорударын районнуң прокурорунга ол дарга дааскан. Каа-Хем кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турган А.О.Ондар, 2014 чылдың декабрь 16-да «Шын» солунга парлаттынган чүүлге хамаарыштыр районнуң көдээ ажил-агый килдизинин удуртукчузының информациязынга үндезилээш, хынап көөрге, Каа-Хем кожуунуң ивижилеринге, хууда болгаш юридиктиг эрге-байдалдыг кижилерге Тыва Республиканың болгаш федералдыг бюджеттен иви малды өстүреринге субсидия бээр кердүнмээн болган. Эрткен чылдарда Каа-Хем кожуунуң девискээринге эвээш санныг ивилер турган, ол ивилер амгы үеде Тожу кожуунуң девискээринде деп турар. Ынчангаш прокурор хыналдазының түннелинде айтырыг бо талазы-биле хажыдышкын чок деп

харыылаан.

Мурнуку чылдарны безин чугаалаваска, 2015 чылда Каа-Хемниң ивижилеринге субсидияны төлээн. Чизе-бүрүткел езугаар Каа-Хем кожуунуң ивижилеринде 300 баш иви бар деп турар. Херек кырында Каа-Хем кожуунуң девискээринде ивилер чок дээрзин бадыткап болур мен.

Каа-Хем кожуунуң 300 баш ивилерин Тожу кожуунуң девискээринде кымнар деп кадарчылар, кайы турлагларда кадарып турар чүвөл? Истелгени моон эгелээр эвес бе?

Иви ажилын эки билир зоотехник болгаш, өске турлагга эккелген 10 ивини безин ийи ивижилер бир хонукта ончаменди кадарып шыдавас чүве болгай. Бир эвес ол ивилер оскундурар болза, чаңгыс хонук дургузунда маңашкаш, 150 хире километрни эртип, төрөөн турлаанга чедип келир. Ивини өске аал малы ышкаш өртөвөс, кажаалавас мал.

Каа-Хем кожуунуң көдээ ажил-агый удуртукчуларында бисте ынча иви бар дээр кижилер бар бе? Меге медээлерни чыып турар администрацияның көдээ ажил-агый болгаш муниципалдыг албан черлеринин специалистеринге шыңгыы кеземчени онаар үе келген.

Иви дугайында чидиг айтырыгны соксадыр деп бодаан кижилер. Ынчалза-даа сөөлгү үеде телефон дамчыштыр чөңгээлг сөнээзиннер үргүлчүлөп турар. Оң уржуундан Каа-Хемде иви дугайында айтырыгны шыңгыы көдүрер деп шиитпирлеп алдым. Бир эвес бо айтырыгны чоокку үеде үзе шиитпирлөвөс болза, Россия Федерациязының прокурорунга меделгелди кылыр мен.

Алдын-оол МААДЫ.
Кызыл хоорай.

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ ДЭЭШ
ТӨЛЕВИР

2015 чылда Тывага хей квартиралыг бажыңнарда ниити өнчү-хөреңгинин капитал септелгезинин программасының күүселдези республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый агентилелинге парлалга конференциязының кол темасы болган.

Аңаа журналистерниң айтырыгларына ТР-ниң ЧКА агентилелинин директору Юрий Ооржак биле ТР-де хей квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинин коммерцияга хамаарышпас фондузунуң чингине директору Аганак Монгуш харыылааннар.

Тывада «Тыва Республиканың девискээринде туттунган хей квартиралыг бажыңнарның ниити өнчү-хөреңгинин 2014-2015 чылдарда капитал септелгези» регион программасы хүлээп алдынган. 2015 чылда регионнуң ол программасын күүседип-биле 19 млн. рубльди шилчиткен. Оң 9 миллиону республика бюджетинин акша-хөреңгизи. Бо чылын хей квартиралыг 11 бажыңга капитал септелге чорудар, оларның 9-у Кызыл хоорайда, 2-зи Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда.

«Элээн каш бажыңнарга капитал септелге чорударын планнап турган бис — деп, ЧКА агентилелинин директору Юрий Ооржак чугаалаан. — Чуртта тургустунган нарын байдалдың уржуундан федералдыг төп ЧКА-ны чаартырының Тывада фондузунче чорудар акшазын кызырып каапкан. Октябрь эгезинде ЧКА-ны чаартырының федералдыг фондузу капитал септелге чорудар кылдыр 1 млрд. рубльди немей тускайлап шыдаан. Ону регионнарга хуваарга, Тывага 2 млн. рубль келген, ол акша-биле немей 3 бажыңның дээвиин септел алган бис».

Капитал септелге чорудар бажыңнарның даңзын тургузуп тура, федералдыг бюджеттин, республика бюджетинин болгаш Кызыл, Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларның тус чер бюджеттеринин, а олышкаш хей квартиралыг бажыңнарда оран-саваларның элеринин акша-хөреңгизинин байдалын

барымдаалап турар. Капитал септелге талазы-биле ажилдар кылыр керээлиг организациялары тодарадырының талазы-биле ажык конкурсту 2015 чылдың октябрь 7-де эрттирген. Керээ чарган организациялар 7 бажыңнарда ажилдап эгелей берген (серилерин, инженер системаларын болгаш канализация системаларын септеп эгелээн). 4 бажыңга хамаарыштыр конкурсту ноябрьда эрттирерин планнаан.

Чурттакчылардан дадывыр чыып албаанда, капитал септелге чорудары болдунмас дээрзин утпас херек. Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларның, Каа-Хем, Хову-Аксы, Бай-Хаак, Кызыл-Мажалык суурларның хей квартиралыг бажыңнарында ниити өнчү-хөреңгинин капитал септелгезинге ай санының дадывырын төлээр 2015 чылдың мартта эгелээн. 486 хей квартиралыг бажыңнарда элер саны 23832 кижилер, лифт чок ниити оран-саваның регион тариви 1 дөрбелчин метрде 4,52 рубль, лифт барда — 4,60 рубль.

— Март 1-де капитал септелге дээш төлөп эгелээн, ынчалзажок төлевирлерни кымдаа кирибээн. Ол байдалды тайылбырлап, кижилер-биле ужурашып, чыыштар эрттирип, муниципалитеттерниң депутаттарын хаара тудуп турган бис. Ол чугула ажилдың ужурашканы улуска чоорту чедер дээрзин билип турар бис. Август-сентябрьда кижилер ону сонуургап айтырган соонда, төлөп эгелээн — деп, Юрий Ооржак чугаалаан. Дадывыр төлөвэни дээш 2016 чыл үнгүжеге чедир торгаар бе дээрзин ТР-де хей квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинин коммерцияга хамаарышпас фондузунуң чингине директору Аганак Монгуштан чыылганнар сонуургаан.

— Ол байдалды билип алыр болгаш шиитпир хүлээп алыр үени кижилерге берип турар бис. Хөөлөр, торгаалдар онаар күзел бисте чок. Ынчалза-даа төлевир кылбас кижилерге хамаарыштыр шыңгыы хемчег алырын прокуратура бистен негеп турар. Федералдыг хоойлуну күүседир хүлээлгелиг бис. Амгы үеде фонд капитал септелге дээш чаңгыс-

даа көпөөк төлөвээн чурларже дыңнадыг белетке. Өрени кайы хуусаага төлээрин аңаа айтып каа соонда төлөвөс болза, судче кирип апар.

Фондунуң медээлери алырга, 2015 чылдың ортанга чедир оран-саваның регион оператив агар санынче 4577,8 рубль кирген. Кирип дадывырларның түнү турар, март-сентябрьда чыгдынган болза, сентяб хуу чедер берген.

Фондунуң чингине директору Аганак Монгуш квитанция дирери болгаш дадывыр дээш нарын байдалда чугаалаан.

— Квитанция чедирер газын тып турар бис. Россия почтазы-биле кады ах турдувус. Бажыңнарда хааржаа чок болза, квитанцияны 3-кү каатан өрү бес деп саавыр олар. Амгы үеде компаниялар лекчилери-биле, чуртта бажыңнарының элеринин жигелери-биле кады ах боттарывыстың күжүвүстүдур бис. Ажилдап эгелетинде компаниялар эртелеринге болгаш эштежиге төлевирни аңгы од бижиин саналдаан би аңаа чөпшээрешпээннер чылдан эгелеп бир-ле тывар апар. Ол төлөквиртира төлевиринин квитанциязынга аңгы од киририн чоорту чедир бис. Өске регионнарда кылып турар, ындыг чедер чыылда эки байдалда. Хакасияда чыылда бары хуудан кудулавайын турар. Капитал септелгенин вырының түнүнүн болгаш төлээр черниң дугайында Кызыл хоорай, Кызыл парна кудумчузу, бажыңнадрестен билип ап болур, капсептелгениң регион фондузу ажилдап турар. Ол 8(39422) 2-15-11 деп телефон 8 шактан 17 шакка чедир болур. Тодаргай мефондунуң kr17.ru деп сайт да кириген.

gov.ti

ТӨРЕЛ УЛУСТУҢ ЫДЫК ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Эрткен субботада Тыва Республиканың Культура яамызы, Өөредилге болгаш эртем яамызы шылгараңгай этнограф эртемден, тыва чоннуң улусчу чаңчылдарының шинчилекчизи М.Б. Кенин-Лопсанның 90 харлаанынга тураскааткан «Уруглар кижизидилгези — төрөл бөлүк улустуң ыдык хүлээлгези» деп темалыг эртем-практиктиг конференцияны организастап эрттирген.

Дыка солун илеткелдер кылдынган, чижээ, «М.Б. Кенин-Лопсанның чогадыкчы өнчүзүндө сүзүктүг доктаадылдар» (Алевтина Шаалы); «Кижидугайында эртемниң кол утказы болгаш амгы үе» (Чечек Адыбай); «Тываларның үндезин

культуразында өг-бүлө болгаш төрөл бөлүктөрнүн турум системасы» (Ай-Бек Соскал); «Уруглар камгалалы — төрөл улустуң арын-нүүрү» (Галина Сундуй); «Өг-бүлениң чедимместээр, ажы-төлүн өскүссүредир болгаш оларга каржы-хажагай чоруун болдурбазының аргалары» (Раиса Күжүгет) болгаш оон-даа өске башкылар, эртемденнер, даргалар уруглар кижизидилгезинге болгаш камгалалынга хамаарышкан илеткелдерни кылып, санал-оналдарын берген.

Амгы үеде чамдык аде-иелерниң талазындан уругларының кижизидилгезинче сагыш салбас, ол хамаанчок дириг аде-иелерде безин өскүссүргей, чер кезип, тояп чоруур, хайгаарал чок

уруглар бар. Шак ындыг байдалдарны, нарын социализацияланган кижилер ээшкиннерни канчап дурбазыл, бүгү ниитилел чер чагыргалары, социал адалчылар, өөредилге, культу ажилдакчылары, башкы төрөл бөлүктөрнүн улуг баш кижилери, ол чергелиг чорууны болдурбас дээш, канчал демнежип ажилдаарыл — эр практикактиг конференцияга чалашкан айтырыгларның кол мыйдыг болган. Боттары ажы-төлүнүн кижизидилгезин дээш эң улуг харыысалга адеге онаажыр, ол ышкаш олар төрөл бөлүк улусу база өлүрүр төрөл салгалдарын кижизидилгезинге улуг саларын чедирер ужурулг.

Н.МОНГУШ

ТКУ-нун көдээ ажил-агый факультетинде

ЧААРТЫЛГАЛАР ЭВЭЭШ ЭВЕС

• Интервью •

ванын күрүне универ-
ситетинин тургустунга-
ан бээр 20 чыл оюн та-
штыр көдээ ажил-агый
факультетинин деканынын
элегин күүседип ту-
көдээ ажил-агый
мненин кандидады,
башкы Буян Михайл-
МОНГУШ-биле бистиң
еспондентивис ужура-
факультеттин ажил-
дулгазынын дугайында
ны кылган.

Экии, Буян Михайлович,
ейлиг чылда факуль-
тер ол байырлалга кан-
белеткенип, кандыг-кан-
солун хемчеглерни ор-
заастааныл, кайы хире
енил, «Шын» солунун
укучуларынга сонурга-
көрүнерем.

Экии. Бо байырлалга шуп-
культеттер эки белеткенип,
драларнын башкылары, хей
студентилер идепкейлиг
шкен. Ол байырлалды эрт-
инге университет иштинге
волонтерлар отрядын тур-
күзөлдиг студентилерни
организаастаан бис. Бистиң
факультеттин студентилери
ары-ла делгелгеге көргүзөр
тарны, экспонаттарны бе-
зэн. Тываның хөгжүм-шии
рынга болган байырлыг
эниң концертинге кирер
рлерге херек сандайларны,
ументилерни эккеп, келген
ыларны, аңгы-аңгы чылдар-
оскан доозукчуларны уткуп,
е кири чалап турганнар.
нтер ажилынга хей кезии
ажыл-агый факультетинин
ре студентилери киришкен.
ангаш бо студентилерни
ип, факультеттин мурнундан
риалдыг дузаны кадар бис.
акка болуп эрткен конфе-
цияга бистиң факультетивис
кылары кончуг эки киришкен
санаар мен.

Оон аңгыда университеттин
бодунун хүндүлел бижиктери-
биле башкылары: Долаана
Лак-ооловна Седен, Лариса
Делгер-ооловна Шимит, Еле-
на Красовна Күжүгет, Чечек
Михайловна Сат болгаш өске-
лер-даа шаңнатты. Күрүне
университетинин ректорунун
тускай шаңналынга Оюма Өкте-
ооловна Сандак-Хуурак, Лидия
Донгаковна Балган, Чечек Шол-
бановна Кунгаа олар төлөпиг
болган.

— Эрткен өөредилге чы-
лынын түннели-биле бай-
дал кандыг болганыл, до-
зукчуларнын ажил-агыйга
тургустунуп турарынын дуга-
йында медээ бар ирги бе?

— Эрткен өөредилге чылы-
нын түннели-биле байдалыс
эки болган. Факультеттин студен-
тилерни янзы-бүрү маргылдаа-

факультетивистин студентилери
идепкейлиг киржип келген.

Доозукчуларнын ажил-агы-
йынга хамаарыштыр алырга,
шыдаар шаавыс-биле план
езугаар дузалажып турар бис.
Ажил-агыйга тургустунарынын
айтырыгларын бистиң башкы-
выс Лидия Донгаковна хары-
лап турар. Бо чылын дооскан
студентилеривистен бир сту-
дентивис Ветеринарлык хайгаа-
рал черинде ажилдай берген,
ийи доозукчувус ТР-ниң Көдээ
ажыл-агый яамысында, чам-
дыктары хоорайнын аңгы-аңгы
бүдүрүлгелеринде, арктаннары
көдээ черде мал-маган азырап,
көдээ ажил-агыйга үлүүн ки-
риштирип эгелзэн.

— Күрүне практикаын фа-
культеттин студентилери каяа
эрттиргенил?

— Бистиң факультеттин

практикалап барып турар бис. Аг-
рономнар бо чылын Красноярск
крайнын Шушенск районунун
Шушенск суурда кат-чимис шө-
лүнге практикаын эрттирген-

ажыл-агыйында азырап турар
мал-маганынга берип турар.

Өөредилге чылынын эгезин-
де юбилейге уткуштур «Алдын
күс», «Биргикурсчуларнын хал-
даашкыны», «Биргикурсчуларга
тураскаадыг кездээ», 20 чылга

«Белек» бөлгүмүнүн киржикчилери.

Б.М. Монгуш малчын аалда.

ларга, мөөрейлерге, конферен-
цияларга киржип, шаңналдарны
хейү-биле ап келген. Чылдың-на
университет иштинге болуп «Ев-
разия» конкурзунга бирги черни,
Шагаа байырлалында бирги

бодунун дуржулга шөлүнге сту-
дентилериниң хей кезии практика-
зын эрттирип турар. Оон аңгыда
кожууннарже база студенти-
леривисти чорудуп турар бис.
Республиканың көдээ ажил-агый
бүдүрүлгелери, арат-фермер
ажыл-агыйлары, хуу сайгарлык-
чылар болгаш кожуннарнын
чагырга даргалары-биле тускай
керээлерни чарган бис. Студен-
тилеривис чылдың-на ындыг
керээ езугаар аңгы-аңгы чер-
лерге практикаын эрттирип
турар. Улуг-Хемнин Шагаан-
Арыг хоорайда хуу бүдүрүлгеге
бо чылгы 3-кү курсчуларывыс
практикалаан. Каа-Хемнин МУБ
«Ильинка», Чөөн-Хемчиктин
арат-фермер ажил-агыйы «Бел-
дир», Кызыл кожунунун «Ужук»,
Би-Хемнин КХН «Туранское»,
Чербинин садынга дээш-ле,
практикалаар черлеринин чам-
дызы бо. Тывадан дашкаар база

нер. Чаа «Арга-арыг ажилы»
деп мергелдиг студентилери
Кызылдың арга-арыг ажил-агы-
йынга ажилдааннар.

— Чаа өөредилге чылын
факультет канчаар уткуп ал-
ганыл, чаартылгалар бар бе,
Буян Михайлович?

— Чаа өөредилге чылын
эки уткуп алган бис. Чаартыл-
галар база бар. Оон мурнунда
факультетке чүгүл 3 кафедра
турган: «Агрономия», «Зоотех-
ния», «Технология» (көдээ ажил-
агый продукцияларынын). Ам
база бир кафедраны ажадып
алган бис, ол дээрге «Ветери-
нария» кафедрасы-дыр, эрге-
лекчизи — көдээ ажил-агый
эртемнеринин кандидады, до-
цент Светлана Начиновна Он-
дар. Аңаа беш чыл дургузун-
да өөренир. «Белек» бөлгүмү
ам-даа ажилын чорутушаан,
олар кидистен кылыгларны,
суй белектерни кылып, даа-
рап турарлар. Студентилериниң
«Росток» көдээ ажил-агый от-
рядын организаастаан бис, аңаа
чайын факультеттин «Малчын»
ажыл-агыйынга азырап турар
мал-маганынга сизгенни ке-
зип белеткеп, шөлде өстүрген
дүжүдүн күзүн ажаап ажил-
дап турар. Бо ажил-агыйда
160 баш мал-маган бар: тыва
хойлар, ангор өшкүлөр, инек-
тер. Оон аңгыда тоолайларны,
кастарны, дагааларны азырап
турар. Шөлүвүсте картофель,
свекла, капуста, морковь, сли-
ва, чыжыргана, кат-чимистин
дүжүдүн чылдың-на ажаагаш,
университеттин столоваязынче
дужаап турар бис. Артып калган
дүжүдүн факультеттин ол-ла

тураскааткан студентилер сле-
дунга база дыка-ла эки киржип,
өөредилге чылын ынчаар солун
хемчеглер-биле эгелзэн бис.

Эң-не өөрүнчүг болушкун
— факультетке «УниВет» деп
ветеринарлык клиниканы ажи-
дып алганывыс. Клиникавыс
чаа дериг-херекселдер, инстру-
ментилер, эмнер дээш, оон-даа
өске чүүлдер-биле хандыртын-
ган. Клиниканың кол сорулгазы
— студентилерге лабораторлуг
болгаш практиктиг кичээлдерни
эрттирери, оларны мал-маган эм-
нээринге өөредери. Кичээлдерни
мал-эмчизи башкы эрттирер. Оон
аңгыда клиникавыс чурттакчы
чоннун азырал амытаннарын
(ыт, диис), мал-маганын (бода
болгаш шээр малын, хаванна-
рын, тоолайларын, дагааларын)
хүлээп ап, ветеринарлык кон-
сультацияларны берип турар.
Мал-маганның температуразын
хынап, эмнерни сыкыртып, вак-
цинаны салып берип турар бис.
Мал-маганны төрүдөр, чазар,
анализтер алыр, кезишкин
кылыр дээш, оон-даа өске ажил-
дарны кылып турар. Күзөлдиг
кижилерни ол клиникавысче
чалап турар бис, чедип кээр бол-
за, малын хүлээп, хынаарынга
дузалажып бис.

— Юбилейлиг чылды кан-
чаар үдээр силер, башкы?

— Күрүне университетинин
көрдүнгөн планын езугаар ажил-
даар бис. Факультеттин мур-
нундан бо чылын бир дугаар
бакалаврларывыс ийи бөлүк
«Садчылар» болгаш «Ветери-
нарлык санитарлык экспертиза»
студентилерин доостурар бис.
Магистратураны ажадар сорул-
ганы салып турар бис, европейжи
проект «ТЭМБУС»-туң грантызы-
биле. Технология кафедрасынга
колбаса кылыр бичии цех ажи-
дарынга чугула херек дериг-
херекселдериниң чагыын кириген
бис. Келир чылын план езугаар
«Агрономия», «Технология», «Ве-
теринария» болгаш «Зоотехния»
салбырларынче абитуриенти-
лерни хүлээп алыр бис.

— Интервью бергениңер
дээш улуу-биле четтирдим.
Башкыларнын ажил-ижинге,
студентилериниң өөредил-
гезинге чедишкениңерни
күзөдим, башкы.

Өлчеймаа БИЧЕ-ООЛ
чугаалашкан.

Картофель дүжүткүр болзун дээш...

— Университеттин 20 чы-
нда факультеттин башкы-
рынын аразында күрүне
анналы алганнар база бар
лду. Оларнын дугайында
делгереңгейи-биле чугаа-
п бериңерем, башкы.

— Ийе, күрүне шаңналы ал-
н башкылар бар. Олар кым-
арыл дээрге бир дугаарында,
мология эртемнеринин доктору,
жанывыс Валентина Никола-
ева Жуланова «Тываның алдар-
ыг эртем ажилдакчызы» деп
хүндүлүг атты алды, ТР-ниң Дээ-
Хуралынын хүндүлел бижии-
иле бистиң башкывыс Надежда
ондуловна Чадамба шаңнатты.

черни ээлзэннер. Факультети-
вис Россиянын грантызын база
чаалап алган. Тывадан дашкаар
регионнарда, ылаңгыя Москва
хоорайга болган «Дөрткү бүгү
Россиянын аныяк аналитиктер
мөөрейи» деп мөөрейге бистиң
доозукчу студентилеривис Шон-
чалай Ооржак, Херел Куулар
биргичерлерни ээлзэннер, удур-
тукчузу доцент, биология эртем-
неринин кандидады Чечек Ми-
хайловна Сат. Кызыл хоорайга
болган «Хрусталь чүрек» деп
волонтерлар проектизинге база
биргикурсчулар, агрономнар
ийги черни ээлеп, болган-на
маргылдаа, мөөрейлерге бистиң

Факультеттин клиникасында.

ТООЛЗУГ ОРАН — ТОЖУ

ОРУККА ЧУГАА

Чогаал чылынга тураскааткан байырлалынче Тожу кожуунун тыва дыл болгаш чогаал башкыларының методиктиг каттыжышкынының чалалгазын алгаш, чогаалчылар биле арт-сын ажыр узун орукче үнүптүвүс. Амгы шагның ылгын «аьды» — «Патриот» автомашина бисти өпейлеп чор.

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТКУ-нун филология факультетинин улуг башкызы, ында литературлук музейинин эргелекчизи Мария Күжүгет, ол-ла факультеттин анык башкызы, филология эртемнеринин кандидаты, шүлүкчү Айлаңмаа Соян олар-биле тоолзуг Тожуга эртер чогаал чылынга тураскааткан хемчеглерге киржири-биле чоруп ораырыс бо.

Чогаалчыларны Тоора-Хем школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Чаяна Леонидовна Натпит-оол Кызылдан кээп чалап алганы ол. Үрде көрүшпээн башкызы-биле ол орук дургаар чугаалажып шаг бооп чорлар.

— Дооскандан бээр ам каш чыл болу берген ийик силер, Чаяна?

— Келир чылын он чылдаар бис, башкы.

— Ой, эжен, үениң эртери ыңдыг дүрген-не болгай, он чыл чедер дей берген көрем. Арина Донгаковна Кашкак башкы «Мээң эң эки өөреникчим» деп сени мактап турганын сактып келдим. Башкылаарга кандыгдыр, чээ?

— Бо чайын 11 класс-тарымны доостурдум, башкы. Орус, тыва уругларлыг, холуш-как класс-тыр ийин. Шуптузу өөренип киргилеп алган, оозу эки. Чаныксап тур бис деп телефоннап келирлер-ле-дир. Ижевскиде Чодураа Ооржак — чылыг энергетика инженеринде, Амыр Бичелдей — аграр университетте, Диана Куржеп — Герцен аттыг университетте логопед башкы мергежилде, Оскар Чорбаа Санкт-Петербуртта арга-ажыл-агыының ажилдакчызында өөренип турарлар. Эгезинде чаныксап-ла ыйнаан харын, чаңчыкпаан улуска.

Ам база катап 5 класстар ап алдым. Эгезинде берге чорду, ынчалза-даа башкыларымның чагыг-сөзүн бодап, үргүлчү өөреникчилериңер-биле кады чорунар деп турганын сактып, школадан шуут үнместей бээр турдум.

— Чаңгыскурсчулар ужуражып тур силер бе?

— Ында-хаа ужуражырдыр бис, башкы. Студентилеп тургаш аас чогаал талазы-биле практикалап турганывысты бола сактып чугаалажы бээр-дир бис, дыка-ла солун турган ийин. Сүт-Хөлду магадап көрүп, Бай-Тайганың Шуйга чедип турганы-выс кайын уттундурар.

— Чиик машинаны башкарып, бисти өлейледип чоруур хүреген-биле чоп таныштырбас сен?—деп, Мария Амын-ооловна айтырды.

— Ийе, ам таныштырып каайн, башкы. Өөм ээзи Назим Олегович бистиң университеттин физика-математика факуль-

тедин дооскан, ам кожуунун казначейство черинде ажилдап тур. Тес-Хемниң О-Шынаа чурт-тур. Шериг албан-хүлээлгезин Хабаровскиге эрттирген. Студент тургаш-ла, таныш турган бис. Бир уруглук бис, адын Наина дээр. Бир оолдуг бис, ады Норбу. Уруум 2-ги класста өөренип турар, оглум уруглар садында.

— Доостурган студенттер Алексей Кол ам Адыр-Кежиг школазының директорунун ора-лакчызы апарган болдур ийин, башкы — деп, Чаяна Леонидовна солун медээни дыңнатты.

— Бо чайын дооскан студентивис-тир ийин — деп, башкы меңээ тайылбырлап ор. — Дыка талантылыг, дыңнакчыларын ыглады шүлүктөптер кижиле болбазыкпе. Уран номчулга мөөрейлеринге каш-даа тии-

га чедир халдып келгеш, доктаапты. Имиртиңней берген болгаш, бүдүрүлгө чериниң сайгылгааннары чайынналып көстүп тур.

— Чайын бо черге душ болуп, оруктан азып халдып келгеш, ногаан арга, тайга ортузунда каат-каат бажыңнар көстүп келирге, шуут кайгай берген болгай бис. Чаражын канчаар! Ам күс, арта-ла карагы ышкажыл, чүгле сайгылгааннарның чайынналып турарын магадап көөр болган-дыр силер — дидим. Шынап-ла, бараадап-бараадап, дедир чоруптувус.

Удаткан чок паромга тутсуп чедип келдивис. Ындыы чарыкче кежи келиривис билек, Чаяна Леонидовна өөрүшкүлүг чугаалай-дыр:

— Алешаңар дөө уткуп,

дир. «Тоолзуг Тожунун талантылыг оолдары» деп булуңда ынак чогаалчыларывыс Леонид Чадамбаның, Юрий Кюнзегештин чуруктары карактарывыска дораан илдики. Оон аңгыда чурукчу Гаврил Торлук, композитор Сергей Бадыраа, архитектор Михаил Куулар дигеле, кымнарны чок дээр. Суурнуң ат-сурагылыг, хүндүлүг кижилерин моон танып, билип ап болур-дур. Улуг кызыл дыттың кылын чөвүрээзинден кылган чадырны магадап ханмадым. Аң-мең кежинден даараан чүүлдерни, иви мыйызының кежинден даараан бөрттү кайгап-даа ханмас-тыр мен. Мыйыстың кежин адырып алыр деп кым билген боор! ТКУ-да башкылап турар чаңгыс чер-чурттуу Эдуард Севэзович Лопаның музейге белээниң

чогаалга ынаан, шүлүктү билирин эскердивис. Чүгле аяныг номчуп бил а кайы сөстү тускайлап гайлап адаарын дыка эки турарлар-дыр.

Мөөрейниң түннелириниң шиитпири-биле класстың өөреникчизи наа Дортук Тываның шүлүкчүзү Юрий Кюнзегеш «Саргатчай» деп шүлүк эки номчааш, тилекчиду. Ат-сурагылыг журналист-аалчы Кара-Күске Чогаалчы Тываның «Тожу кижиле тоор эвеш» баштак шүлүкчү номчаа класстың өөреникчизи Дамба ийиги черни Тываның Улустуң чогаал Александр Даржайны деп шүлүкчү аяныг номчаа класстың өөреникчизи Кол үшкү черге төлөптиг

Директорун класста каар ажилдар талазы оралакчызы Алексей Дмитриевич Кол чогаалчы ба Мария Күжүгеттин шүлүкчилеринге үлгөргө кылдыр номчуп бергени профессионал артистер д Мөөрейге уругларны кээп тыва дыл болгаш башкыларының күш-ажы демдеглес аргажок. Кел шыңгы болганы ыл илдең-дир. Эр хейлер.

Мөөрей соонда чогаал башкылар Мария Күжүгет ле Айлаңмаа Соян Тожу күрүне университет башкыларының болгаш дентилеринин ажил-аралын көргүскен кино-чу көргүзүп, университеттин филология факультетинин үеде студентилери бо шк хөй-дүр дээрзинге иде илереңдип, өөренип кели чалады. Ылаңгыя түрк дыга тураскааткан конференцияда видеога тыртта чүүлду уруглар улуг сонуну биле көрүп, башкызы Ш Дамбааны (ынчан студент) танып, өөрүп ордулар.

М.А.Күжүгет бодунун лээшкини-биле тургузупал литературлук музейинин понаттары-биле танышты найысылал Кызылга кел ТКУ-нун филология факультетинде ол музейни сонуну көөрүн башкыларга бол өөреникчилерге сүмеледи. аңгыда ол бодунун чыры үндүрген номнары-биле ныштырып, чаа номун бол чогаалчы З.А. Намзырай дугайында оон уруу эртем Уран Донгактын үндүрген школаның библиотеканын лек кылдыр берди.

Солун ажилдакчызы ки болгаш, журналист мергилдин солун, ажыктын уругларга тайылбырлап, «Шына» биле харылзажып турарын өөреникчилерни болгаш башкыларны кыйгырдым. Бо школ хөй чылдарда ажилдап чора «Шын» солунун улуг өңү Татьяна Түлүшова Кушкашты үлгөргө алырын сүмеледим.

Чогаал чылынды мындыг солун хемчегни эрттирип, бист чалааны дээш, башкылар болгаш өөреникчилерге чет тиргенивисти илереңдип, байлаштывыс.

Светлана БАЛЧЫ

Кызыл — Тоора-Хем — Адыр-Кежиг.

(Уланчылыг).

лээн. Тожуда башкылап келген студентилеривис шупту дыка талантылыг улус, шиини безин тургускаш, салып турдулар. Салым-чаяанның студентилеривис доозуп чоруй баарга, дыка чоктанчыг чорду. Ам база «Сорунза» бөлгүмүндө чаа бирги-курсчуларны чыып алдым. Оларым-биле хамык ажилды катап эгелээр мен ыйнаан — деп, Мария Амын-ооловна чугаалай-дыр.

Кызыл — Тожу аразына чаңгыс «Сынак» деп столовая турган чүве болгай, ам база бир чөмненир чер ажыттына бериптир. Олче кирип, сонугарга, шайлап-даа алдывыс.

Орук дургаар чоруп ора, хемнер аттарынче кичээңгейивис сала бердивис. Орус аттарлыг, чижээ, Кедровая дээн ышкаш аттар бар де. Шаанда тыва аттыг турду-ла ыйнаан. Оладың бижи каар чүве-дир ийин. Гумрик деп каяа тывалар адап турган деп, Кум-Эрик дээни ол ышкажыл. Хопто дээрге моол сөс ышкажыл, тывалап Копту дээр ийик чоп дидип, Тожу кожуун чагыргазын шүгүмчүлей каап, хемнер аттарын чиңгине тыва аттары-биле бижиир болза эки-дир деп түннел үндүрдүвүс.

Ынчап хөөрежи чорааш, хөйге билдингир, ат-сурагылыг апарган «Лунсин» компаниязының турар чери чоокшулап келгенин эскерип кааш, Назим Олеговичке сүмеледим: — Чогаалчы башкыларга кыдаттарның тайга ортузунда тургузуп алган кода-хоорайын сонугарга көргүзөр бис бе?

— Болур-болур — дээш, ол «Лунсин» уунче ээй соккаш, халдып бадыты. Шлагбаум-

манап тур ышкажыл, башкы. Машиназы ол-дур.

Алексей Дмитриевич ажил-херекчизи кончуг, биске дораан даарта эртер хемчеглерниң программаны тутсу каапты. Баштай-ла бодунун ажилдап турары Адыр-Кежиг школазынче ол чалап, даарта даң бажында Тоора-Хемден бисти ап алыр болду. Хонар-дүжер черивисти тодарадып, чедир үдежип кааш, ол чорупту.

«ИНЧЕЕК» МУЗЕЙ

Дугуржулга езугаар эртен эрте Чаяна Леонидовнаның бажыңдан үнүп келиривиске-ле, Алексей Дмитриевичинин машиназы кудумчуда бисти манап тур.

Тоора-Хем биле Адыр-Кежиг аразы каш-ла минута халдыр, ырак эвес. Адыр-Кежиг деп би-жээң адрестиг тураскаал-чадыр чанынга халдып кээривиске, ак хадактарлыг башкылар уткуп алды. Шеңне биле Сылдыс Тойлулар башкылары-биле чолукшуп, мендидежи, куспакташты. Хоочун башкылар Екатерина Ким-ооловна, Татьяна Севэзовна оларны дораан танып кадым.

Школага келгеш, бир дугаарында «Инчеек» музейин сонугарга көрдүвүс. Ат-сурагылыг башкы, «Шынның» улуг өңү, хоочун бижикизи Татьяна Түлүшова Кушкаштын үндөзилеп тургузуп кааны бо музей дугайында хөйну дыңнап, оон дугайында чүүлдерни солундан каш-даа номчаан мен. «Чүс катап дыңнаарының орунуга, чаңгыс катап көргөни дээр» дижири-ле чөп. Дыка-ла солун экспонаттарлыг музей-

чаражын! Ыяштан чазап каан, долдур топкап ыаш чүдүрүп каан тележалыг трактор!

Черле ынчаш бо музейге кирбээн-не кижиле чок. Олар холунун үжүүн альбом-дептерде арттыргылап каан. Моол күрүнениң консулу дээрги Д.Базарсад-биле кээп чораанын даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилелиниң мурнундан Михаил Маадырович Чыргал бижип каап-тыр. «Где ты?» деп кино сериалды тырттырган бөлүктүн удуртукчузу, профессор Валентин Казерский баштаан кино бөлүү дыка-ла чараш, чылыг сестерни би-жээң, Тожу черни магадаан ынакшы-лын илереткен болду.

«А», «Б» үжүк айтып берип, Ава ышкаш өстүрүп каан Азас ортумак школамга, Алызындан четтирдим. Башкыларым сактып, бодап, Байырлалга чедип келдим, Өөрүшкүнү, аас-кежикти Өөрлеримге сөңнеп тур мен. Бо дээрге чоннуң ынак композиторларының бирээзи Сергей Иванович Бадырааның холунун үжүү-биле би-жээң сестери-дир. Оон аңгыда Леонид Борандаевич Чадамбаның чараш холунун үжүү-биле би-жээң шүлүүн сонугарга көрүп, номчудувус.

«ЭКИИ, ЭРГИМ ПОЭЗИЯ!»

Мындыг чараш аттыг шүлүк мөөрейинге он өөреникчи киришти. Конкурстун жюриинге ажилдап, уруглар, оолдарның уран номчулганын мага ханып дыңнадывыс. Оларның дылының чиңгине тывазын,

ТВ деп хуулгаазынның тергиини

улуг тыва кижиниң угаан-ылдыг, чүвени алызында билер, оожум-топтук, еткилдиг, серт-буртаажы кижизиг, төлөптүг мөзү-үнүң кайгамчык онза шыры тыва телевидениениң гаар профессионал кинотуру Карма Домбууевич шта сиңген. Тываның база лептиг оглунуң дугайында ныыр-билер кижилерниң, с чер-чурттууларының, дарынының чүректеринде чырык сактыгышкын чоруур. Ооң аймак-угу эки, онза тывалар, ада-анчы, малчын арат, сайыраканга кара чаас-аваржы бергеш, кызыл-ле тиилеп үнген, оолда-наарыңга, балыктаарың-чуг өөрөткен.

Карма Домбууевич чашкы а Барыын-Хемчик кожуунда а-Актың кайгамчык каас-коя алдарын көрүп, Чылангың дарыг-кылаң аржаан суунга өскөн, арга-эзимиң тор-ногаан шык хөлбелчингезинге өшкү-хой кадарып, -биле кады аңнап чораан ш, бойдустуң магаданчыг ыңга чаңчыккан каракта-ле чурук тырттырыкчызы, ператор кылдыр өөренип да, кандыг-даа сюжеттиң эзэн, эдеринчи чуруктарын ай солун кылдыр илдик үндүр тыртып эккээр чо-Кызыл-Мажалык ортумак азының соонда Кызылдың и институтун дооскаш, Эр-пылшкы школазынга уругларга та, математика башкылап, чурук бөлгүмүн удуртуп тур-ир катап солундан күрүнениң эвилел кинематография студунче (ВГИК) өөренип күзөлдиг аныктарга чар-өрүп кааш, черле кыптыгып ан сонуургалының аайы-ол институтче кирип ал-ыңчан Москва хоорайда кинематографияның чаңгыс-ла ол өөрөдиге черинге солун, ай студент чылдар билдирт-эрте берген, 1967 чылда операторнуң дипломун «тер-дедек-биле чедишкенин» алап алган.

Ол үелерде телевидение нун сайзыралының эге ча-рынга турда, профессионал аторларны чурттуң аңгы-аңгы айлары хунаажыр чыгыы ча-турган. Карма Домбууевичиниң уран-чечен болгаш доку-менталдыг фильмнер студиязын-Таллин, Фрунзе хоорайларже дээр дээш, кайызын шилип сен деп турза-даа, төрөз-азынче кылайтып чедип кел-

ген. Ынчангаш Тыва телевидение бодунуң ажылын тускай мерге-жилдиг оператор-биле эгелээр аргалыг болганы бир талазында аас-кежик. Телевидение ол үеде аңаа ажилдап турган кижилер-ге-даа, тыва чонга-даа бир-ле тоолзук хуулгаазын дег сагынды-рар турган: ТВ-биле холбашкан кижилерниң ол ажылынга ынаа, сонуургалды-даа кедергей. 1973 чылда телевизорну Тываның чурттагыч чонунуң чүгле үштүң бир кези көөр арга-лыг, ынчангы санааш-кын езугаар бүдүн рес-публика иштинге 17 муң кижиле телевизорлук турган.

Баштай ТВ техни-казы сайзыралының эгезинге турда, ки-нопланкаларга тырт-тырып, хачы, хырба дузазы-биле монтаж кылып турган. Чоорту улуг, аар-даа болза, болушкуннарны ол-ла черинге барып тырт-тырар, көжүп чоруур телестанция (ПТС) че-дип келген. Барык 90 чылдарның төнчүзүңгө чедир тырттырыгыш-кын кылырда, бүдүн бригада — журналист, оператор, чырык ту-дукчузу, ассистент, инженер безин чоруп каар турган. Камераның аарын, улуун чүү дээр, арган-дор-ган, ырбыска кижиле угбас чыгыы, мөге-шыырак эр кижиниң эгинне-рин сы база-ла бээр. Амгы үеде кыс уруглар-даа оператор болуп шыдаар, видео тырттырар техника эптиг, чиик, дыка хөй програм-маларны аппаратураның бодунда автоматчыдып кирип каан, ол хире сайзыраңгай апарган.

Чаа-ла бут кырынга тургус-тунуп турган үелеринде Тыва телевидениениң тускай мерге-жилдиг кадрлары кайда боор, оон-моон специалистер чалап, чаа школа дооскан оолдар, уруг-ларны боттары өөрөдип ап тур-ганнар. Карма Домбууевичиниң бир салым-чаяанның өөреникчизи — Шамиль Седен-оол. Чаа келген аныктар баштай-ла операторга дузалакчылап, чырык тудуп бээр, ассистент болуп ажилдаар. Шко-ла соонда дузалакчылап маңнап турган оолду Карма Домбууевич кинесюжеттер тырттырарыңа өөрөдип каан. Шак ынчалдыр өөрөдип каан. Шамиль Седен-оол документал-дыг киноларның кончуг шыырак оператору кылдыр өзүп келген. Ынчан кинотеатрларга уран-че-чен фильмнер үндүрер мурнун-да, кезек када документалдыг

киноларның кадрларын «Кино-хроника» дээш база салып бээр турган. Шамиль Седен-оолду Иркутскиниң кинохроника сту-диязынга тырттырганы Тыва ду-гайында «Зона затопления», «Секундант» дээш, оон-даа өске документалдыг кино-чуруктарын көрүкчүлөр кайгап, магадап көөр турган. Карма Домбууевичиниң ачызында өөренип алган оператор шак ынчалдыр мергежий берген. Оон-даа өскелерниң дагыныкчы-зы чораан, кижээ, сурагылыг фото-граф Юрий Косарьков баштай ТВ-ге оператор чанынга ажилдап эгелээн, Виктор Кондрашов база Михаил Норбу шыырак оператор-лар кылдыр шылгарай бергеннер. Михаил Монгушевич сөөлүндө өөренип алгаш, телевидениениң ийи дугаар дээди эртемниг про-фессионал оператору болган.

Ол үеде телевидение, ра-дионуң журналистерин, техни-тиг ажилдакчыларын улуг хоо-райларже мергежилдин бедидер курстарже дыка чорудар турган.

Телевидение болгаш радиовеща-ние ажилдакчыларының Москва-да Бүгү-эвилелдин мергежил бедидер институтунга Карма Домбууевич 1991 чылда өөренип чорааш, «Оператор ажылының онзагайы» деп курсту «тергиин», өскээр чугаалаарга, 5 демдекке доозуп үнген. Черле ажылын чүгле тергиин кылдыр кылып чо-раан, езуп чугаадыкчы, бедик мергежилдиг оператор дээрзин телевидениениң хоочуннары утпаан. Чаңгыс эвес удаа социа-листиг чарыштың тиелекчизи, «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы», «Күш-ажылчы шылгарал» болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчизи, оон-даа өске шаңнал-макталдары эңмежок. Карма Домбууевич ынак ажылын 70 харлыыңа чедир кылып келген.

Кырган-ачазының дугайын-да 15 дугаар лицейниң 4 «б» класының өөреникчизи Эртине Монгуш школага аймак-төгүзүнүң дугайында конкурска презента-ция белеткээш, бир слайдыга мынчаар көргүскен: «Мээң кыр-ган-ачам 38 чылдарның дургу-зунда бүгү Тываны эргип кеззэн. Ол ыраккы Тожунуң ивижилери канчаар чурттап турарын, тыва ужудукчулар самолетту башкарып

чоруурун, сайыттарның ажылын, альпинистерниң Мөңгүн-Тайгаже үнүшкүнүн дээш, оон-даа хөй солун, төөгүлүг кадрларны тырт-тырган».

Карма Домбууевичиниң со-нуургалдары кончуг хөй чораан: чурук тырттырары, бокс, шы-дыраа. Чалыы шаанда башкы институтунуң студентизи тургаш, тывалардан Абаканга бокс мар-гылдаазыңа бир дугаар барып киришкен кижиле ол. Угаан оюну шыдыраалаарыңа кончуг ынак, тываларның мерген угаан сай-зырадыр буруңгу оюнун уйнукта-рыңа ынакшылды-биле дамчы-дып берген, уйнуктары ам шупту хөлчөк шыдыраалаар, маргыл-дааларда киржип турарлар.

Черле салгалдары боду ыш-каш, чүү-даа чүвеге кончуг са-лымныг, угаанныг, кижизиг, эки мөзү-бүдүштүг болганнар. Өөнүң ишти, эмчи Билчитмаа Одекев-на-биле бир кысты, бир оолду төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен. Улуу Айна невролог эмчи, 1990 чылда Москва-да күрүнениң мединститут-дун, 2003 чылда Россияның медуниверситетиниң аспи-рантуразын дооскан. Оглу Омар Кармаевич-биле Пенсия фондузунуң ТР-де салбырын-га кады ажилдап турдум. Компьютер технологияларыңа кайгамчык ханы, дески билиг-лиг, болза-даа шыырак про-граммист, парлалга албаныңа тургаш, сайт болгаш өске-даа техниктиг айтырылгарга Саяна Адар-ооловна-биле чүнү-даа чүгле оон айтырып халчыр турдувус. Биче сет-килдии, дузааргаа, кижизии ачазы-ла кара олчаан. Омар — Санкт-Петербургуң күрүне университетин дооскан, амгы үеде Пенсия фондузунуң ин-формастыг технологиялар килдизиниң даргазының ора-лакчызы. Ол база чурук, видео тырттырарыңа онза салым-ныг кижиле, ылаңгыя бойдус ду-гайында бот-хууда сонуургалдың киноларын тырттырып турар. Уйнуктары эки өөрөдигелиг, чурумнуг, уран чүүлге, спортка хандыкшылдыг, амгы үениң ин-формастыг технологиялар-биле холбашкан техниктиг херексел-дерин кады төрүттүнүп келген дег эки билерлер.

Карма Домбууевич Монгуш дугайында чурумалды ооң уй-нуу, Омар Кармаевичиниң оглу Эртинениң презентациязындан одурулгар-биле доозуп каайн: «Бис болганчок-ла эргим кижиле сактып, ооң киржилгези-биле видеофильмнерни, фото-чуруктарны көрүп олурар бис. Ооң өг-бүлөзи болганывыска чоргаарланып чоруур бис. Мээң кырган-ачамның республиканың, хоорайның хөгжүлдизинге кирип чораан үлүг-хуузу эвээш эвес, өзүп келгеш, мен база төрөзүн Кы-зыл хоорайымның сайзыралыңа үлүүм кириер мен. Кырган-ачавыс ам аравыста чок-даа бол, чылдың-на бис ада-иевис, хөй санныг төрөлдери-биле Муңгаш-Акка чедип, Чылангыны дагып, Тумчу-Тайгага сөгүрүп, кырган-ачавысты болгаш аңаа чурттап чораан бурун өгбелеривисти сактып, черге че-дир мөгейип чоруур бис».

Надежда ЭРГЕП.

СӨӨЛГҮ УЖУДУУШКУН

Эрткен 2014 чылда чиде берген вертолеттуң дугайында билбес кижиле чок. Ам харын ол хире үе эрткен соонда тыпты бергени артып калган ажы-төлүнүң, өг-бүлелериниң, төрөлдери-биле сеткилинге чиик, дыш болу берген. А бир эвес ис чок чиде берген болза, оон дора.

«Шын» солунуң ар-нынга сурагылыг херээжен даш чонукчузу Лариса Норбунуң дуңмаларының дугайында шүлүктөп би-жээнин чон номчаан боор. Чогум-на ол МИ-8 верто-летту бистиң дуңмавыс Адар-оол Норбу башка-рып чораан, кады төрөзүн дуңмазы Ужар-оолдуң аңаа чорааны база-ла шын. А сөөлгү ужудуушкун болурун олар билбээн...

Республика иштинде үнүп турар «Плюс информ» солунуң август айда үндүрүлгезинде оолдарның угбазы Лариса Норбу кон-чуг шынын бижээч чор-ду. Матпак Норбу дээрже, авамның даайы кижиле, ол дыка үр үениң иштинде «Ээр-Хавак» сүт-бараан фермазын эргелекчилеп турган, эки көргүзүлгери дээш бүдүн республика-га ады диңмилеп турган ферма-ла болгай. Хөй ажы-төлдүг, кончуг баш-так, шевер кижиле чораан. Ынчангаш ажы-төлү ону дөзөзүн, Лариса, Адар-оглу адазы ышкыш баштак, биче сеткилдиг, топтук улус чүве.

Адар-оол ужар чүүл училищезин Кременчук хоорайга доозуп алган. Вертолетту мунуп ал-гаш, бир катап адазының фермазының турар че-ринге хондурган. Даайы-выс оглунга кайгамчык чоргаарланып, өөрүп турган. Кара-Хөлге хо-нупкаш, төрөлдери-биле бажыңарынче кирип чет-тигиптер чораан. Дуңмавыс бир оол, бир кыстыг. Ола-ры улуг кижилер апарган. Кызылга баргаш, ооң тос каът бажыңыңа барып, машиназыңа олуруп, үнчүп-киржип чораан бис. Ооң эки ажылын Чазак үнелеп көрүп, 2013 чыл-да Мөңгүн-Тайгага болган коргунчук болуушкун — хар көшкөзүңгө алыскан оол-дарны дилээринге вер-толедун шыгышкы черге хондуруп, эрес-дидим ки-ришкени дээш медаль-биле шаңнаткан.

МИ-8 вертолет дуга-йында мында, Кара-Хөлде чурттап чоруур төрөлдери бистер, солуннарда чет-тикпейн манап, номчуп турар бис. Оолдарның кады төрөзүн угбазы Ла-риса Норбу-биле кады кажыдалын үлежип арты-выс. Дуңмавыстың сөөлгү ужудуушкуну болур деп кым-даа билбээн...

Татьяна КҮЖҮГЕТ,
Кара-Хөл суур.

«ШЫННЫ» почтазындан

ҮРБҮН СУУРНУ САКТЫП ОРА...

Бо хуннерде үрбүнчүлөр Үрбүн суурну сактып ора, ада-өгбелеривисти, харын-даа өскөн-төрзөн черлеривис Калбак-Шыктыг Карабей, Дүнгүрлүг, Шилги-Аскыр, Калбак ортулук, Чодураалыг-Алаак, Аккыр-жал, Чинге-Алаак, Даштыг-Алаак, Удан алаагы ынчаар кожа-хелбээ чурттап чораан хайыралыг төрзөн черивис далай-хөөлбек адаанче кире бергени харааданчыг, сырыннанчыг, муңгаранчыг-даа, чүдөн-даа үнелиг эртинге байлаавыс «Авыда» бурганывысты суг алганы чүдүг-сүзүглеливиске, езу-чаңчылывиска улуг хараадал, чидириг деп чугаалажып чор бис. Бистерге, улуг назылыг кижилерге, бөгүн ону сактыры аар болгаш берге-дир. Ынчалза-даа бис ону шыдамы-биле чурттап эртип чор бис, чурттап эртер-даа бис. Бо хамык черлер суг адаанче кирген-даа болза, үрбүнчүлөрнүң сеткил-сагыжында бо аттар мөңгези-биле чурттап арттар.

Үрбүн Хереме (ам Ус) сумзунга хамааржыр Шөгүр хемнин адаанда элзэн делгем Үрбүн хем бар. Оң унун дургаар хөй араттар салгал дамчып чурттап чораан. Кызыгаар айтыры чидигленгениннен ол араттар иштикилеп көжүп келген.

Көшкүн араттарны бөле көжүрүп, Үрбүн арбанны үндезилзэн. Оң баштайгы таван Сер-Доржу Сат үндезилеп салган. Ол үениң байдалын өөренип көргөш, үрбүнчүлөрнүң чингине күдээзи Балбан-оол Ондар (огу Балбан-оол Каадыр-оол Ондарович Булуң-Терек суурда хууда ажил-агылыг чурттап, ажилдап чоруур) Үрбүн хемни кежир чоон чудуктар-биле көвүрүгнү кылгаш, Өлчөйлиг-Хем, Ак-Хөлдү өрү чоктааш, Ожай тайгазын ашкаш, Усче (Херемеже) орукту ажыдып, төөгүлүг исти арттырган. О-Даш, Чаламалыг-Арт, Чинге хемнин бажы кызыгаар ол. Үрбүнчүлөр биле хакастарның, орус чоннун суг оруу-биле сандыг харылзаазы эки турган. Үрбүннү 20 хире өрегенден тургускан. Арбан даргазынга Баян-оол Донгак Дорлуг огу томуйлаткан. Баян-оол Донгак 1938 чылда хол-нүгүлге таварышкаш, туттуруп хоругдаткан. Шын эвес шииткедиз үзе баскаш, чанып келген. Чаа-Хөл, Үрбүн школаларының тудугларынга база хөй-ниити ажилынга киржип чораан. 1938 чылда сумуну Бадан-оол Түлүш даргалаан. Ол үеде бүгү арат чонну МЧАЭ-же (мал, чер ажил-агылының эштежилгези) кириер дээш, суртаал ажилы эгелзэн. Үрбүнге КИМ аттыг МЧАЭ 1941 чылда тургустунган. Мал-маганын салгаш, баштай киргеннер Ховалыг Шожулбааевич Очур (МЧАЭ даргазы), Донгак Оюндун адазы эң улуг назылыг Морзукай Донгак, Балдар Монгуш, Калчан-Хой Донгак, Биче-оол Сат, Хапылак Ховалыг, Нор-

дуп-оол Донгак, Дапый Донгак, Будуп Ховалыг, Хадын-оол Ховалыг, Пар-оол Ховалыг олар болган.

1950 чылда Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем, Чинге, Бай-Булуң эштежилгелери каттыжып, Үрбүнге «Сталин» колхозту тургускан. Бүгү чон бир демниг ажилдап, бода мал тудуп, терек бажынар, кажаалар тудуп эгелзэннернүң баштайгылары Калчан-Хой Хем-Барба огу Донгак, оолдары Биче-оол, Өлең-оол, Кошкулук, Биче-Хуна, Допуя, Байыскылаң, Чыргалаңмай, Көк-Донгуу Навачыган (эки турачы Андрей Сундуйнун адазы), Даспаяк олар болган.

Тараа тарыыры колхозка чугула ажилдарның бирээзи болу берген. Хая-даштыг, кадыр-берт таварыштыр Бош-Даг бугазын араттар казып кылгаш, соңгу талазында делгем шөлге тарааның бедик дүжүдүн өстүрүп эгелзэннер. Буга даргазы Калчан-Хой Донгак шыңгыы негелделиг удуртуп, чоок төрелдери Нордуп-оол, Морзукай Донгактарны, Дүмөн, Канчы алышкыларны, Орзай, Дидигир алышкылар дээш, өскелер-даа хамык ажы-төлү-биле бир демниг, Бош-Даг бугазын үндүргени ол.

Колхозка инек, хаван, дагаа фермаларын туткан. Инек фермазының эргелекчизинге Андрей Хоюган, Хайдып Түлүш, бызаа ажаакчызы Оюнду Донгактың кадайы орус омактыг Надежда Павловна Донгак, хаван фермазынга Байыр-оол Сат, Оюнду Донгак олар ажилдап турган. Ынчан саар инек 200 баш ажыг, 1950-1965 чылдарда Шаңчы ховузундан 1 гадан 50-60 центнер дүжүттү ап, ССРЭ-ге алдаржып турган үе база турган. Колхоз кежигүннери ажил хүнү-биле чыл төнчүзүнде санажып, тараа алыр. «Сталин» колхозту даргалааннар: Седен Монгуш, Сүктер Ховалыг, Максим Балчий, Кыргыс Намай, Лопсан Монгуш, Кунгаа Хертек, колхозтун бухгалтерлери Чанчы Сат, оралакчызы Үндүн Түлүш үргүлчүлелдиг ажилдааннар.

1961 чылда «Сталин» колхоз «Найырал» совхозтун Үрбүн салбыры апарган. Салбырны удуртуп чорааннар: Кузьмин Николаевич Федотов (1961-62 чч.), Ховалыг Хапылакович Шойдак-оол (1962-63 чч.), Николай Кылын-оолович Санчай-оол (1965-70 чч.), Куускаал Амашович Түлүш (1970-73 чч.), Уйнуу Осурович Шаравий, Дыртык Кыргысович Маадыр-оол (1976-78 чч.) олар болган.

Үрбүнге 1950 чылда эге школа, 1962 чылда сес чыл школазы ажиттыган. Школа директорларын сактыры артык эвес. Доржу Ховалыгович Чанчы (1950-52 чч.), Иван Петрович Лукьянов (1952-55 чч.), Василий Григорьевич Шатаев (1955-59 чч.), В.Г.Шатаев 1957 чылда Бүгү-делегейн аныяктарының болгаш студентилериниң Москвага эрткен улуг чыыжыга Тываны

төлзөп четкен. Школаның баштайгы башкылары интернационалчы коллективти тургускан. Оларга Пестов Титов, Валентина Шлякова, Араштаев биле Танзыбаевтер, Сагаандай Мартыгыр, Очат Хуурак, Январь биле Самбын-оол Суваңнар, Светлана Хоюган, Сарбаакый Кыргыс болгаш өске-даа башкылар хамааржыр.

Үрбүн суурдан Тыва автономнуг областың, Тыва АССР-ниң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаттары, орден-хавыялыг кижилер үнгүлзэн. Тыва автономнуг областың баштайгы депутаты, саанчы Анна Тюлюшова Хуурак. Валентина Өдүрековна Дөмүр-оол, Уйнуу Сатовна Хуурак ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаттары, Байлакай Очур, Биче-Уруг Драпаан, Светлана Драпаан-Чанчы Тыва АССР-ниң депутаттары чораан. Маскыр-оол Донгак-оол Дукар-оол комсомолдун XII съездиниң делегады, Берлинге болган аныяктар шуулганының киржикчизи, РФ-тиң Президентизи В.Путинниң холундан хол шагы болгаш кинжал бижекти белек кылдыр хүлээп алыр аас-кежиктиг болган.

Үрбүннүң сөөлгү бажың-балгадың, ферма, школа, клубту база суурну төндүр көжүрбейн турда-ла, дайын-чаа болганы дег, өрттедикени чоннун сагыш-сеткилинде аар балыг болуп артып калган. Оон-даа ырмасынчыг, коргунчуг чүүл, хөөржүткен кижилерниң мөчү-сөөгүн күчүлүг машина-техника-биле кайы хамаанчок көжүргөн. Ол-ла мөчүлери Алдын-Белге ниити улуг оңгар каскаш, хөмгени үрбүнчүлөргө улуг човулаң, саргышкын-дыр.

2012 чыл үрбүнчүлөргө, чүдүкчүлөргө эргилделиг чыл болган. «Авыда» бурганны суг хөөлбээден чайладып, өскээр көжүргени чоннун сагыш-сеткилинге төөгүлүг болушкун болуп артып калган.

Бо бүгүнү катап тургузарыга «Авыда» бурган оттушкуну ачы-буян фондунун директору Эрес-оол Ховалыгович Меңниг-оолдун эгелекчи саналы база боттук дузаны чедиргени. «Тываагроулетпур» төлевилел институту, «Мал-чынЭнерго», «Орук-тудуг төлевилел» кызыгаарлаттыган харысалгалыг ниитилелдерниң удурткучулары Делгермаа Куулар, Юрий Сарыглар, Владимир Мельниковтун болгаш хөй-хөй чүдүкчүлөрнүң деткимчези кол черни элзэн. Каш чыл бурунгаар «Чуртту чоктар чүнү дагыыр?» деп сагыш-сеткилдиг муңгак хөөнү долган, кударгай, муңгаргай, чырыткылыг ора-сомавыс чок хөөнгө алыскан турдувус. Ам чоннун сеткил-сагыжы ындыг хөөн, сырын-налдан уштунуп, хөй-аыттыг, бедик көдүрлүүшкүнүг, дагылгалыг, улуг Ие бурганныг болганывыска өөрүп, мөгейип чор бис.

Николай ТАНЗЫН.

База элдептиг...

«Ие капиталы» программаны кончуг-ла үезинде хүлээп алган. Оң ачызында ажы-төлзүрзэн ада-иелер көвүдзэн, чаштар хөй төрүттүнүп эгелзэн.

Ынчалза-даа хамык ужур доктаадып каан акша-көпеекте бе азы күзеп манаан ажы-төлде бе? Кандыг чүү-даа болза, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер элзэн немешкен деп бодаар мен. Мээң хууда эскериглеримден бир талазында эки чүүл-дүр деп санаар мен. А бир эвес чүгле акша-көпеек дээш божуп-төрүп турар болза, база элдептиг. Чеже-даа хөй түннүг болза, акша төнүп каар. Бир эвес черле божуур ужур таваржы берзе, тыва ие аргалыг-ла болза, уруг дүжүртүүшкүнү кылбазыңарны дилеп, салым-чолга чагыртып, төлүңерни аартыктавайн, божуп алырын сүмелээр ийик мен. Чеже иелер уруг дүжүртүүшкүнү кылдыртып чоруур деп бодаар силер? Аргажок төлзүрөвейн турар болзуңарза, төлзүрөп чоруур ажы-төл чок ада-иелерге азырандыга бериптиңер. Эң-не улуг буян өргээниң ол-дур. Уруг дүжүртүрүн улуг бачыт деп шажы дүрүмүндө бижзэн. Чүге дизе, чурттаар кылдыр чаяаттыңан төлдү күш-биле чок кылыры бачытка санаттынар. Ол дээш бурган баарынга туруп, шииткедиз алыр.

Бо үеде төрөл бөлүктүң харылзаазы кандыгыл?

Ажы-биле чугаалаайн. Шуут кошкак. Эдержир кижилер ховартаан. Байлар, ядылар ылгай көрүп чурттап чоруурлар. Чоок хан төрөл харылзаа үстүп чидер четкен. Ада-иелиг «өскүстөр» көвүдзэн, танышпас, эдеришпес, билишпес кады төрзэннер, ажы-төлдер хары кижилер апаргылаан болгулаар.

Чижээ, ийи кыс угбашкылар бот-боттарын тоошпас. Улуу хөй ажы-төлдүг, акша-көпеек четпес берге үеде балдырлыг черде ажилдап турар дуңмазындан диленирге, көпеектен-көпеекке чегдиргеш, үези

келирге, негээр, сөгленир болу. Эске өг-бүлениң дөрт төрзэннеринден кымга чүү хөр бот-боттарыга дузалажып, жиптер, эгидилге чок, денге хөй

Черле кандызын кандыг аан! Өөр-өнер кады төрзэнне бүрүзү думчуун бодап, чүтпе билип алган өг-бүлөзи дээш чоруур-даа боор, азы ашак акшаны чартыктажыр база боду. Оон-даа хөй чижектерни болур бис. Кижилерниң салалун кыдыындан хайгаарал чышилиттинген оруктары, тос белдири ышкаш, тос башка бааңгы-аңгы.

Амыдыралдың дуржулга алгаш көөр болзувусса, бис чүгле школа таварыштыр төлөптиг аажы-чаңны суртаалын туруштуг болурунга кижилер болур. Бо шагда ада-иелер ырысалганы долу күүсетпейн деп санаар мен. Ада-иелер төлдүн харылзаазы база арырап бар чыдар деп көрүп турар. Чүге дизе чоннун колду кезик хуунун күзөлдери хандырып азы ие адынга төлөп чок, шуу оруктарда азып чоруурлары эвес-ле болгай.

Тыва кижик кажан-даа бир, ында өг-бүлөзүн, ажы-төлүн кижилерин үнелеп чораан аңгыда төрзөн черинге ынак чонунга хайыралдыг, хүндүтү хумагалыг чораан. Үениң биле чоннун сагыш-сеткили өскерилген.

Өг-бүлө — ниитилелде кезээ. Ниитилел өг-бүлөдө тунган. Чон болгаш өг-бүлө кандыг-даа ниитилел азы күрүң бас. Өг-бүлө бичии-даа бол, бир дир. Быжыг тура-соруктуг, бугаар көрүштүг, шыдамык чоруулегерин салгалдарывыска көрүң лиңер. Чер-чуртувуска, өг-бүлө ынак болуулуңар!

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИ

Чечен-мерген бодалгалар

Чедиинкиниң өөредилгени болгаш кижизидилгени чедип алыр дизе, эге класстардан эгелеп эртемнерге өөреникчинин сонугалыг оттуртары кончуг чугула. Өөреникчи өөренип турар эртем ханы билип, кичээл үезинде кичээнгеилиг болзун дээш башкы кижик чаа арга-дуржулгаларны ажылгаар ужурулг.

Чаа хевирниң янзы-бүрү оюннары, бодалгалыг чечен чугаалары, чижектери, шарадалары, кроссвордтары, тывызкысыг бодалгалары уругнун эртемче чүткүлүгүг улуг идигни бээр. Оон аңгыда, уругларның сагынгыр, тывынгыр болуру, угаан-медерели, чогаадкыч чоруу сайзыраар. Сөс курлавыры байыыр. Чүгле сан санаары эвес, уругнун төрзөн тыва дылынга ынакшылы оттур.

Бодумнун арга-дуржулгамдан алгаш көөрүмгө, сан кичээлдеринде бодалгалыг чечен чугааларны өөреникчилеримге бодадырымга, ажыктыг болгаш түннелдиг болур чорду. Ынчангаш өөреникчилерге бодумнун чогаатканым чечен-мерген бодалгалыг чечен чугааларымы эге школаның башкыларынга ажылгаары-биле солунга бижип, боттары өөреникчилеринге шак ындыг, чечен-мерген бодалгалар кирген чечен чугаалардан шенеп чогаадырын сүмеледим.

Бодалгалыг чечен чугаалар Бады бодалга бодаан: «Бежендей

борбак бажыңчыгашка барган. Ыган бажыңчыгажында бичик-би борбак боорзактарлыг барбак бар болган. Барбакыгашта бичи бичии боорзактарны бичии бугаштарлыг Балдыр-Бээжек бичии Билзимаага берген. Билзимаа бичии буттары-биле бир баскыч Байлакка, Бежейге, Бижи-Хөөге, Баанайга берген. Бирээзи-ле бир бооваларлыг болган. Балдыр-Бээжекте боова база бар. Бежендей Балдыр-Бээжек боорзак берген. Бодалгада бар бооваларны сана...

Самбажык саннар санчок наар. Саарзык саннар санава. Самбажыктың саннарын санаары санакчылар!

Тоолчу тенекпейлерге тоол тоолдаан. Тенекпейлер тыва Түменей, Тараачы, Төмүртей, Тоол, Тоюң, Тойбу, Тавак-оол, Түмө Танаа-Херел. Тенекпейлер тоол тоолдаанда томаанныг турган Тоол төнерге-ле, Түменей тараан, Тараачы тараа таракта Төмүртей терезиннзэн, Тас-оол тергелзэн, Тоюң теветкзэн, Тоол теректзэн, Тавак-оол тарбаган Түмө торгалаан, Танаа-Херел труктаан. Тенекпейлер төнчүлүг тенектенгеннер. Тенекпейлер түнүн тып!

Белекмаа Бады Самагалдай №2 школазын эге класс башкызы.

Октябрь 30 — политиктиг репрессиялардан
когарааннарга сактыышкын хүнү

Хууда көрүш

УГААНЫМДА ТАҢМАЛАНЫП АРТКАН

1950 чылдарның Тываның девискээринге турган халаптың халавы, дерзиги дорамчылап, репрессия Тоолайлыгны тазан. Раан малы-биле амы-ажы-төлүн төлөп тиг болзун дээш, кызып-п, бора-бүдүн чурттап араттарны «чоннуң» деп кара сагыштыг, диштиг, узун дылдыг иннер нүгүлдөп, үстүү ке дыйнаткан соонда, уу чок Акаажык Хомуш-ады-Очур Хомушкуну, оол Сааяны, Балындай Лама-Хүрү Донгакты, оол Лама-Сүрүң Оор-шкыларны, Каткыжы-Демдек Донгакты ту-сыннааш, «Тоолайлыг деп хоп-нүгүл долган оттуруп каан.

дырып, тенниг херим иштинге кажааладып алгаш, дүн-хүн чок кадыг ажил кылып, ырма-сынчыг чылдарны олар көрүп эрткеннер. Сталинге чүдүүр чорукту сойгалаан соонда, шын эвес шииттиргеннөри агартып, «өлүм лагеринден» хостап, аал-чуртунче чандырган. Оларның чамдыызы аар-берге ажилдар кылып, кадыын чидиргеш, өлүм лагеринден ээп келбейн бар-ганнар...

Ындыг бак салымга тавар-жып, актыг черге амы-тынын ал-зып, ялалаткан ада-өгбелеривис Тыва черде кайы көвей. Шак ындыг халаптың халавы, хан-ныг репрессиядан когараан, эрээ-хилинчекти көрүп эрткен дээш, баарывыс алып, улуг ты-нып, «моон сонгаар ындыг чүве кажан-даа катаптавазын» деп, кижиниң катап-катап чугаалак-саазы келир-дир.

Ачам, Саая Намгай-оол Меңгити оглунуң аар-берге, кээр-генчиг салым-чолун улуг аарыш-кы-биле сактып, бодап келгеш, «Ачамга» деп шүлүктү бижээн мен.

Хамык чүве көзүлбестеп,
Караңгылай берген ышкаш,
Караам чажын төккен хүнүң

Кара чаштан утпайн чор мен.
Үстүү-Теректиг кыштаавыска,
Үш аът мунган улус келгеш,
Аалдың иштин

үжеп-чиндээш,
Ачам тудуп алгаш барган.
Аал-чуртун ээн каапкаш,
Ачам олчаан ис чок чиккен.
Ишкээр көрүп, адам чоктап,
Ийлээр чыгыы сактып
чордум.

Оортан бээр-ле улгаткыже,
Орта чүве көрбейн бардым.
Ары Хемчик чонум кезип,
Аргастанып өзүп келдим.
Чырык хүнүм херелдерин
Чырыын черже саарган
ышкаш,

Бүдүү читкен күжүр ачам
Мүн-не дириг чедип келген.
Өлгөн кижидирилген дег,
Өөрүшкүлүг куспактанып,
Эргеленип, чассып алгаш,
Эр-ле бодум ыглап турдум.
«Контр» деп шииттиргеш,
«Буруу чок»

деп агартып каан.
Адам арыг, чырык адын
Арат чону сактып артар...

Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ,
ТР-ниң културазының
алдарлыг ажилдакчызы.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

СҮЛДЕГЕ ТААРЖЫП БОЛУР

Республикавыста чуртта-санчыг, доктааксанчыг девис-кээрлерниң бирээзи — Кызыл хоорай. Каш чүс чыл бурунгаар бо чер аалдарлыг арбаннарның чазаг болгаш күзээ чораан. 20 векте аңаа муң кара чылгылыг Оюн Ажыкайның ара-албатызы чурттап турган. Доңмас-Суг чоогунга кожа-кожа өглерниң ээлери чалчалар-даа, кулдар-даа эвес, эр кижиди бүрүзү отук-бижектег, ок-боолуг.

«Шаг-шаа-биле турар эвес, чавылдак көгү-биле чыдар эвес» Каа-Хем биле Би-Хемниң бел-дири баштай Белоцарск, оон Кызыл болу берген. Чер каза-нактарны сал-биле бадырган ыяштардан туткан бажыңнар со-луй берген. Орус күрүнениң бүгү талалыг деткимчези көдүрүлгөн. Эң онзагай чүүл — электри чы-рыы, хөмүр-даш-биле одалга.

Эртем-билиг чедип алыры-биле Тибет чуртунче, Бээжинче (Пекинче) ай-айы-биле чорууру кызырылган. Ынчан лама баш-кылар чеди харлыг оолду эдерт-кеш, Лхасаже чадаг басыптар. Орукка чүге таварышпас дээр.

Эдиртип чоруур башкызы көк бөрүнү карак чивеш аразында чок кылып каар, сөөскөн шывык-ты халдап келген араатанның ак-сынче кири идипкеш, дову-биле думчуун буза шааптар. Ыттың-даа, бөрүнүң-даа эң өлүмнүг чери — думчук кыры.

Шаанда эң салым-чаяан-ныглар эртем-билиг чедип алы-ры-биле алды хардан алдан хар ашкыже өске чурттарже ынчал-дыр чоруп турган. Ам магалыг болган үе-дир. Эртем-билиг, культура, уран чүүл сайзыраан. Виктор Көк-оол, Максим Мунзук, өске-даа ат-алдарлыг кижилер Тываның хөгжүм-шии театрын үндезилеп тургускан. Бодум хуумда Кызылдың төвүнде турар национал хөгжүм-шии театрының ордузун Кызыл хоорайның сүлдө демдээ кылып алырын саналдаксаар кижидир мен. Ол найысылалдың сүлдезинге тааржып болур хевирлиг.

Арапчор ОКСУР,
ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы.
Кызыл хоорай.

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГБЕЛЕРИМ

Сактыышкын

Уланчызы. Эгези № 116, 117, 118, 119 «Шында»).

Мөңгүн-Тайга кожуунче ажилдаары-биле мени чоруткан. Аңаа үш чыл ажилдааш, төрзөн ай-Тал совхоз апаарга, ажил-ш чедип келдим. Мени совхоз Байыс-оол Совет Салчакович тды. Эгезинде совхозтуң улуг и болуп ажилдап кирдим. Бир ажилдап чорумда, коммуни-стынга мени совхозтуң партком ынга бадылап алдылар. Совхоз стунган болгаш, хандырылга ай эвес, чаа техникаларны ыны-биле алган бис. Суурнуң эинге совхоз тургузуушкуну дарлыг болуп, чурттакчы чон екче кончук идепкейлиг кирип үе.

оол Салчакович, суму даргазы омбу Шавырааевич, үжелээп, кадрлар ажилынче кичээп-лып, кижилер-биле ажилды чугулазын, школа албан кадрларын, оларның удур-ан бистиң-биле харылзаалыг ынче, кичээнгейни чон аразын-дилге ажилынче угландырган ниити хемчеглерге идепкейлиг үгү актив-биле демнежирин п, чедишкенин ажил кижиди-амааржыр дээрзин активтин ынга, бүгү чонга, көдээ малчын-тайылбырлап, улуг организас-н чорудуп эгеледивис.

арның ажилының түңнели йга, амыдыралга бадыткаттын билип турган бис. Ол со-лүндө барып, улуг хөгжүлдөге, ннерге бадыткаттыгган. Ажил-ста кижизидикчи шынарлар үрүзүңге эки түңнелди чеди-н. Кадрларны шын шилип ап, иилиг-мергежилиниң байдалын өрүп ап тургаш, ажил-агыйга узуп алырындан хамааржыр ылының түңнелиндег көстүп н уламындан эмчилер, башкы-тура ажилдакчылары, уруглар

албан черлеринде ажилдап турарлар ажилының дугайында отчеттарны хурал-дарга, бүгү чон мурнунга берип турган-нар. Чон оларның ажилының дугайында санал-оналын берип, четпестерин чугаа-лап турган. Кадрларның өөредилгезин ай санында чорудуп, семинарларже, билиг бедидер курстарже база чорудуп турган бис. Кижилер чоорту совхозтуң, сумунуң, парткомнуң чорудуп турар ажилдарынга дыка идепкейлиг кирип эгелзэн. Оң бир онзагай талазы кем-херек үлгедир, арагалаар, ажи-төлүңге харыс салга чок өг-бүлелерниң, ийи-чаңгыс кижилерниң саны дыка эвээжеп, школа биле ада-иениң харылзаазы быжыгып, школада өөредилге-кижизидилгелиг ажилы база экижзэн.

Совхоз квартал санында планны док-таамал ажыр күсөдип турар апарган. Шаңнал-макталга специалистер, бүгү чон хей-аъды көдүрүлүп, улам күженишкенин ажилдаар апарганнар. Республиканың кожууннар аразында шилчип чоруур тугун доктаамал салбайн турган бис.

Кожуун хемчээлдиг өөредилгелерни бистиң совхозтуң төвүңге эрттирип тур-рар апарган. Совхозтуң девискээринге дөрт хойжу бригада ажилдап турган. Оларның девискээри база улуг. Бир бри-гадага 20 ажыг шээр болгаш бода мал коданнары хамааржып турган. Хемчик бажы колдуунда кадыр мээстерлиг, аңаа турган өшкү бригадасынга сарлык, чылгы коданнары хамааржып турган. 30 ажыг кодан малчын өрөгелерлиг. Даштыг-Тей, Туралыг, Шивилиг, Элезинниг-Хову шупту хой коданнары. Хойнуң баш саны 35-40 муң, өшкүнүң саны 12-14 муң, сарлык бажы 12 муң, чылгы 3 муң ажил турган.

Маладырында ажилдап турарларның харыс салгазы бедик болгаш алган планныг сорулгаларын, социалистиг чарыштың нормаларын күсөдир дээш, дыка кызып ажилдаар турган. 1975-1976 чылда дыка хей кижилер «Социалис-тиг чарыштың тиелекчизи» деп херек демдектери-биле шаңнаткан. Чазак шаңналын алганнар: Салчак Сендажы Бертек-ооловна Ленин ордени-биле

шаңнаткан, Конгар Өержин Кызыл Тук орденин алган, Салчак Чүлдүм, Салчак Коңгар олар республиканың хүндүлел бижиктерин алганнар. Совхоз чыл са-нында 100 хойдан 90-110 анай-хураганны ап, дүктүң планын доктаамал күсөдип, тараа, ногааны өстүрер, сиген кезип алып планнарын күсөдип келгени-биле кожуун хуралдарынга бистиң совхозтан, сумудан активчилерни өртектиг белектер болгаш хүндүлел бижиктер-биле док-таамал шаңнап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттарына Иргит Кара-Кыс, Сыргыт-оол Достанмаа, Хертек Дарыя, Ооржак Полина олар депшитти-рип чордулар.

Төрзөн чуртунга, колхоз-даа үезинде, совхоз-даа апаар-га, доктаамал мал кадарып ажилдап чорааннар хей. Көргүзүглери доктаамал эки түңнелдиг малчыннарга Күжүгет Кандан, Салчак Чамбий, Иргит Адаш, Ананды Очур, П.Иргит, Сыргыт-оол Эрес-оол, Доос, Мандый-оол, Там-баа Хертек, Шырап, Эреге Серин-оол, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депута-ды турган Иргит Эрелчин хамааржыр. Иргит Эрелчинниң орден-хавыязы херек сыңмас: «Күш-ажылдың алдары» ордениниң 1 болгаш 2 чергези, Кызыл Тук ордени, Улустарның найыралы орден, «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» ме-даль, ВДНХ-ның алдын медалы болгаш оон-даа хей шаңналдарлыг чораан.

Суурнуң бот-тывынгар артистери ко-жуун чергелиг фестивальдарга үргүлчү 1-ги черни ап келген. Оң удуртукчулары Галина Чыдым, Александр Анай-оол олар суурнуң улуг-бичии чонун уран чүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге өөредип, хаара тудуп ажилдап келгеннер. 1976-1977 чыл-дарда бистиң совхозувус кожуунга, рес-публикага мурнакчы совхоз, суму болуп келгени дээш, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң, ВЛКСМ ТК-ның, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң шилчип чоруур Кы-зыл тугу болгаш 50 муң рубль шаңналды алдывыс. Ол тук Бай-Талда ам-даа бар. Совхозтуң малчын, тракторист, ком-

байнер, сугатчы, тудугжу болгаш хей-ниити активчилери, дыка хей кижилер херек демдектери-биле шаңнаткан. Ол хүн биске уттундурбас болуп арткан. Малчыннардан 16 кижиди «Көдээ ажил-агыйның алдарлыг малчыны» деп бедик атка төлөп тиг болган. Кунзук Калдар-оол — «Шылгараңгай күш-ажылы дээш», Дамбий Иргит — «Хүндүткелдин ордени», Иргит Эрелчин — «Улустарның найы-ралы» орден-биле шаңнаткан. Соци-алистиг чарыштың тиелекчизи деп херек демдзэн малчыннар, сарлык, чылгы ка-дарчылары, чер ажилында сугатчылар, трактористер, тудугжулар, чолаачылар, специалистерниң аразындан шаңнал албаан кижилер-даа ховар-ла боор.

Хову бригадири Здов Хомушук, ажил-чын комитет даргалары Аслан-оол Салчак, Николай Улуг-Хаай олар база ажилын бедик үнеледип, шаңналды алганнар.

Дээди инженер эртемниг директор Байыс-оол Салчаковичини дыка хүндүлээр мен. Кижилер-биле чугаалажып билер, кадрларны үнелеп, база өг-бүлезин, амы-дыралын деткип, оларга моральдыг-даа, материалдыг-даа дузаны көргүзүп чорду. Кымче-даа үнүн улгаттырбас, оожум-топ-тут, бодунуң дооскан эртемни эки билер. Суур адаанда сиген далганнаар бир улуг цехти-даа кылган, оң далганын кожуунда албаан чер-даа чок.

Мешкен-Хөл МЧАЭ-ге база Хөл су-музунга ажилдап-амыдырап өскөн төрөл чонум аразындан үнген Тывада ат-сурагылыг кижилерни утуп шыда-вас мен. Аныяктар Хүргүлек Конгар, Нико-лай Өлзей-оол, Красс Байыр-оолович Салчак, Кимаа Биче-ооловна Март-оол, Дмитрий Очур, Кудурукпай Хертек, Седен Хертек, чогаалчы Б.Б. Чюдюк, Хортук-оол Салчак, Николай Конгар, Владимир Очур-оол болгаш өске-даа ажил-ишчи өгбелеривисти дөзөп, черин-чуртун ал-даржыдып турары өөрүнчүг.

Демир-оол ЧЫДЫМ,
күш-ажылдың хоочуну.
Тээли суур.

Байыр чедиришкиннери

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы көдээ ажил-агый адырының хоочуну, дуржулгалыг экономист, бодунуң бүгү амыдыралын Тываның көдээ ажил-агый сайзырадырынга бараалгадып келген болгаш ам-даа шынчызы-биле бараан болуп чоруур **Эрес-оол Ховалыг-ович МЕЦНИГ-ООЛГА** төрүттүнгөн хүнүнден бээр **75 харлаан юбилейи-биле** изиг байыры чедирип тур.

Э.Х. Мецниг-оол бодунуң күш-ажылчы базамын 1962 чылда, Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун дооскан соонда, Улуг-Хем районунуң «Улуг-Хая» совхозунга учетчиктеп эгелзэн. Ооң соондагы чылдарда ооң ажил-амыдыралы көдээ ажил-агый-биле сырый холбашкан. Өвүр кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол экономизинге, план комиссиязының даргазынга, Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының бухгалтер учедунуң килдизиниң начальнигинге, Агроулетпүр комитетиниң даргазының экономика талазы-биле оралакчызынга болгаш өске-даа харысалгалыг албан-дужаалдарга ажилдап чораан. Кайы-даа ажилды аңаа дагырга, ол ону ак

сеткил-биле күүседир чаңылдыг. Ынчангаш ажил-агый болгаш күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарындан ону үстүкү албан-дужаалдарже депшидери чаңыл апарган. Күш-ажылга чайгылыш чок бердинген болурунуң үлегерин аныктарга көргүзүп келген, ол дээш кады ажилдап турар эш-өөрүнүң улуг хүндүткелин чаалап алган.

Эрес-оол Ховалыг-ович бөгүн-даа бодунуң «дайынчы туржунда». Рынок шилчилгезиниң берге үлеринде, кризистиг байдалдарда республиказының көдээ ажил-агыйын бедик деңгелге тударының талазы-биле үнелиг арга-сүмезин удуртукчуларга-даа, специалистерге-даа берип чоруур. Сөөлгү чылдарда Тывада малдың баш санының өзүп турарына Э.Х. Мецниг-оолдун кириген үлүгү бар. Ол дээш аграржылар ону аажок үнелээр болгаш хүндүлээр. Ол ышкаш Эрес-оол Ховалыг-ович Тыва Республиканың Чазаа-биле, Дээди Хуралы-биле сырый ажилдап, оларның даандырганы хөй-ниити ажилдарын чаңылчаан аайы-биле ак сеткилди күүседип турар.

Силерге быжыг кадыкшылды, узун назынны, хөй-ниити ажилдарыңарга чедишкиннерни, хып чоруур одунарның өшпезин, өг-бүлелерге аас-кежин, бүгү-ле чаагай чүүлдери республиканың көдээ ишчилериниң мурнундан күзеп тур бис.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы.

Бистиң хүндүлүг угбавыс, даай-ававыс **Лориса Владимировна ООРЖАК** бөгүн төрүттүнгөн хүнүн демдегледип турар. Угбавыс — биче сеткилди, дузааргак, амыдыралчы, арга-сүмелиг, аажы-чаңы хөглүг-баштак. Ооң хүлүмзүрүү арын-шырайында хүн дег, кезээде чайнап чоруур. Ол — ажы-төлүнүң, уйнуктарының ынак авазы,

бүзүрелдиг чөлөнгижи, дунмаларының үлегер-чижээ, чоргааралы.

Угбавыска, даай-ававыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назынны, ак орукту, омакшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-манайны сеткиливис ханызындан күзедивис.

Дунмаларындан.

«Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының Төлөвилел-смета бюрозун» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору **Михаил Ким-оолович КУУЛАР** 2015 чылдың октябрь 30-де 65 хар юбилейин демдегледип эрттирер.

Михаил Ким-оолович — республиканың хөгжүлдесинге бодунуң хууда улуг үлүгүн кириген кижилерниң бирээзи. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының янзы-бүрү органнарынга 28 ажыг чылдар дургузунда харысалгалыг албан-дужаалдарны ол ээлеп чораан.

Кызыл хоорайның кол архитекторунуң, Тыва Республиканың кол архитекторунуң албан-дужаалдарына ажилдаан. Михаил Ким-ооловичиниң ажилдап турган үезинде Кызыл хоорайның Чиңгине планын чаарткан, «Кызыл хоорайның төөгүлүг камгалакчы кезээ» дээш, өске-даа төлевилелдер ажилдап кылдынган.

Тывага чер шимчээшкиннери болурунуң байдалдарын барымдаалап, М.К. Кууларның идеп-кейлиг киржилгези-биле Кызыл хоорайның панель чуртталга бажыңнарының «72» болгаш «135» төлевилелдери кылдынган.

Ооң чогадыкчы эгелээшкени-биле «Кызылдың төп кезээниң архитектурлуг болгаш уран-шевер шимелдизи» деп тускай сорулгалыг хоорай төлевилели ажилдап кылдынган, 1984 чылда ССРЭ-ниң соста-

вынче Тываның киргениниң 40 чыл юбилейинде ону боттандырган.

Ооң удуртулганы-биле хоорайның чаагайжы-дылганы болгаш ногаанчыдылганы кылдынган, Ленин, Кочетов, Рабочая, Бухтуев, Кечил-оол, Гагарин, Комсомольская, Интернациональная кудумчулары чаарттыгана база Калинин, Московская, Дружба кудумчуларының оруктары болгаш хоорайны окуп эртер кол орук туттунган.

Республиканың найысылалының төвүн чаартырынга Михаил Ким-оолович улуг үлүг-хуузу кириген. Ол — Арат шөлүнүң, хоорай фонтанының болгаш Маны-Хүртүнүң чогадыкчысы. Арат шөлү — Россияның хоорайларының аразындан архитектура талазы-биле эки кылдынган деп бедии-биле үнелеткен шөлдерниң бирээзи. Ону Россияның Архитекторлар эвилелиниң съездилериниң резолюцияларына, архитектурлуг үндүрүлгелерге болгаш солун-сеткүүлдерге чаңгыс эвес удаа демдеглээн.

Михаил Ким-оолович Куулар — Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы, ТР-ниң күрүне шаңналының лауреады база ол ышкаш «Кызыл хоорайның хөгжүлдесинге ачы-хавыязы дээш» медальдың эдилекчизи.

2011 чылдың январь 14-тен Михаил Куулар «ТР-ниң чуртталга-коммунал ажил-агыйының Төлөвилел-смета бюрозун» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип ажилдап турар. Ооң 65 хар юбилейи-биле холбаштыр удуртуп турар коллективиниң кежигүннери Михаил Ким-ооловичке каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкиннерни күзеп тур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина РФ **Хертек Даш Байыровича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером № 17-01:1301015:3 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, урочище Донгул, вид разрешенного использования (назначения): для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 25 000 кв. м.

В рамках действующего законодательства

администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.р.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественных отношений администрации Сундуй А.А.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар **Ш.М. СУВАН.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 4239. Номери парлагже дужаганы: график езу-гаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

БАЙЫРЛАЛ ЭРТТИРЕР ЗА «ЧИНГИС-ХААН»

Куда-дой, уруглар байырлалдары, юбилейлер эрттирер. Бис. 350-ден 500 олуттар бар.

Адреси: Заводская 2а.

Харылзажыр телефон: 8-923-385-05-75.

Төлөвирлиг үндөзүн

Типография ООО «ПЕЧАТНИК»

реализует бумагу

«Снегурочка»

(количество ограничено)

Готовые книги регистрации длительного и п. срока хранения, БСО (от 030 коп), этикетки и т.п. г.Кызыл, ул. Красноармейская 100, офис 16 (цоколь) к.т. 8-394-22-2-15-08; 8-923-269-13-09.

Төлөвирлиг үндөзүн

Мөгейиг

Бистиң эң-не ынак, эргим оглуус **Буянды Леонидович БАВУУ** Чаа-Хөл школазының 5 «а» класының өөреникчизи, урууус **Елена Леонидовна ООРЖАК** (Бавуу) 2015 чылдың июль 8-те айыыл-халапка таварышкаш чалыы, чаш назыындан, бистен кезээ мөңгедө чарылганнар. Бистиң энерелдиг хеймер, чассыг оглуус **Л.Б. Буянды** өг-бүлезинге, чоок кижилеринге эвилең-ээлдек, баштак-хөглүг, хүндүлээчел, кылган ажилын эчизинге чедирер, дузааргак, эш-өөрүнүң чөлөнгижи, эжи болуп, уран-талантызын көргү бүзүрелин чаалап ап, дунмаларының, угбаларының дунмаларының келир үеде даянгыжы болуп өзүп орган. Бис Чаа-Хөл ортумак школазының тергип өөреникчилерини чораан. Башкыларының бүзүрелдиг, ус-тывынгыр, шевер, өөреникчизи чораан.

Бистиң эргим, ынак урууус энерелдиг авазы, өөнүң ээзи чөлөнгижи, ха-дунмазының бүзүрелдиг, дөргүл-төрелиниң дунмаларының эш-өөрүнүң бүзүрелдиг эжи, а хайыралдыг ажилгыр, кезээ уруураан. Ол Тываның Күрүне университетиниң юридиктиг факультетин дооскаш, ол-ла чылдан эгеле

кожуунуң администрациязынга дооскан эртеминиң аайында, Новосибирскиниң Күрүне академиязын боттандырган. Бо хүннерге чедир Чаа-Хөл администрациязынга өңчү-хөреңги болгаш чер талазы-биле гелекчизи болуп ажилдап келген. Бо ажилдап келген чылдарда мергежилниң тергип болуп, кады ажилдаан кол чонунуң, эш-өөрүнүң бүзүрелин чаалап алган.

Оглувустуң, урууустуң сөөлгү оруунче үдежил, кааар-берге үезинде моральдыг болгаш материалдыг дузаны республиканың бүгү кожууннарындан келген дөргүл-төрөл кудаларывыска, кады эдержип чоруур эш-өөрүвүске, выска, чаңгысклассчыларывыска, школа коллективинге кожуунуң чагыргазына, прокуратура, истелге комитетиниң, оглувустуң, урууустуң чаңгысклассчыларына, чаңгырынга, Самбууларга, Стал-оолдарга, Норбуларга, Корбаалгыштарга, Балчыларга, Бичиштерге, Межекейлерге, Олжасандарга, Достуктарга, Тюлюштерге, Окууларга, Бадан Би-Хем кожуунуң Аржаан, Чөөн-Хемчик кожуунуң Бас суурларында төрелдеривиске, В.В. Очур-оолдарның өг-бүлелери, Л.А. Сарбакай С.М., Седипбей У.Н., Сундуй М.С. О.Д., Межекей А.В., Успун К.Т., Пюрюна В.К., Шалган Е.А., Ч.Х. база оларның ажы-төлүнгө, кудаларывыс Сундуй-оол бухаа У.С., Монгуш Н.Ш., Сояннарга, Ондарларга, эштерини И.Ч., Ооржак О.О., Дугар-Сюрюннерниң өг-бүлезинге, сууруу баарлыг чонунга черге чедир мөгейдивис.

Аяк хүн, ак-көк дээр чайнап турда,
Чырык хүннү караңгылай,
Чырык черден азып,
Бисти кагаш бардыңар-ла.
Ада-ие, төрелдерден,
Эжиң-өөрүң аразындан
Кандыг хайның уржуунда,
Каттыраңнаан шырайыңар
өшкени ол.

Көвей кижиг аразындан
Хөлчөк манап дилээр-дир бис.
Уругларым, уругларым...
Чүгө-ле ийик, чүгө-ле ийик.

Хавак кыры оргулаа
Харап алган оргулаа
Чүректерни хөлзеди
Чуруттунуп кээр-дир
Чассыг оглуң чүгө ка
Ынак эжиң чааскаан
Чүректеривиске мөн
Чүмү-биле артар сил
Уругларым, уругларым
Кандыг кончук аар-бе
Ада-иези
дунмала

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммунал адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бичилди.

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуларында дугаары).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары чыгарылуру-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.